

KÜTAHYA'DA KOLERA SALGINI, ETKİLERİ VE ALINAN ÖNLEMLER (1893)

Zabit ACER¹

Öz

Salgın hastalıklar insanlık tarihi kadar eski olup sürekli değişen ölümcül türleriyle tarihin her döneminde var olmuşlardır. İmparatorlukları çökerten, orduları kırıp geçiren salgın hastalıklar milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştur. Kolera, akut başlangıçlı bulantısız kusmayla başlayıp, şiddetli ishale devam eden ve su ile elektrolit kaybıyla öldürücü bir enfeksiyon hastalığı olarak tanımlanmıştır. Kolera Hindistan'daki Ganj Nehri sahillerinde 1817 tarihinde ortaya çıkıp önce Hindistan'ın tamamını istila ettikten sonra savaşlar, göçler ve hac yoluyla 6 defa büyük pandemi yaparak bütün dünyayı tehdit etmiştir. Osmanlı topraklarında ilk kez kolera 1822 yılında görülmüştür. 1893 yaz aylarında kolera Osmanlı topraklarında hızlı bir şekilde yayılırken Osmanlı Hükümeti tarafından temizliğe dikkat edilmesini içeren talimatlar tüm Anadolu şehirlerine gönderilmiştir. Anadolu'da köy, kasaba ve şehirlere hâkim olan kolera Kütahya'da 1893 yılı yaz aylarında görülmeye başlamış ve Aralık ayı sonuna kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti salgınla mücadele etmek için uzman doktorlar göndermiş, karantina tedbirleri uygulamış ve tahaffuzhaneler kurarak önemli sağlık tedbirleri almıştır. Yapılan bu çalışmanın amacı 1893 yılında Kütahya'da koleranın ortaya çıkışı, boyutu, meydana gelen ölümler ve alınan sağlık tedbirlerini Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli tasniflerdeki belgeler, dönemin basını ve diğer çalışmalardan istifade ederek ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kütahya, Kolera, Salgın hastalıklar

CHOLERA EPIDEMIC IN KÜTAHYA, ITS EFFECTS AND PRECAUTIONS TAKEN (1893)

Abstract

Epidemic diseases are as old as human history and have existed in every period of history with their ever-changing deadly types. Epidemic diseases that collapsed empires and destroyed armies caused the death of millions of people. Cholera has been defined as a fatal infectious disease that begins with acute onset of vomiting without nausea, continues with severe diarrhea, and causes loss of water and electrolytes. Cholera emerged on the banks of the Ganges River in India in 1817, first invaded the whole of India, and then threatened the whole world by causing 6 major pandemics through wars, migrations and pilgrimages. Cholera was first seen in Ottoman lands in 1822. While cholera was spreading rapidly in the Ottoman lands in the summer of 1893, instructions were sent to all Anatolian cities by the Ottoman Government to pay attention to cleanliness. Cholera, which prevailed villages, towns and cities in Anatolia, started to be seen in Kütahya in the summer of 1893 and continued until the end of December. The Ottoman Empire, in order to combat the epidemic, sent specialist doctors, implemented quarantine measures, and took important health measures by establishing quarantine stations. The aim of this study is to reveal the emergence of cholera in Kütahya in 1893, its extent, the deaths that occurred and the health measures taken by using documents from various classifications in the Ottoman Archives, the press of the period and other studies.

Keywords: Ottoman Empire, Kutahya, Cholera, Epidemic diseases.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, zabit.acer@dpu.edu.tr, ORCID: 0009-0003-3901-4629
Başvuru Tarihi (Received): 01.08.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 14.01.2025

Giriş

Salgın hastalıklar insanlık tarihi kadar eski olup sürekli değişen ölümcül türleriyle tarihin her döneminde var olmuşlardır. İmparatorlukları çökerten, orduları kırıp geçiren salgın hastalıklar milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştur. Bunlardan çiçek hastalığı dünyayı istila etmiştir. Veba tabiata karşı daha dikkatli olmayı öğreterek feodalizmi sonlandırmış ve kapitalizmin ortaya çıkmasının ilk başlangıcını oluşturmuştur. Sıtma ve frengi gibi salgın hastalıklar da aynı şekilde toplumları en derinden etkilemiştir (Nikiforuk, 2018, s. 15). Öyle ki salgın hastalıklar sel, kıtlık, deprem gibi diğer doğal afetlerden daha çok insanları olumsuz etkilemiştir (Uğuz, 2012; 437). Toplu ölümlere neden olan ve insan hayatını tehdit eden kolera, sıtma, veba, verem ve frengi gibi hastalıklar modern tıpta yaşanan gelişmeler sonucunda etkisini kaybetmiştir (Kılıç, 2004, s. 13). 20. yüzyılda gelişen tıp sayesinde son derece önemsiz hale gelen kolera gibi bir hastalıktan oldukça çok sayıda insanın ölmesi kadar vahim bir manzara düşünülemez (Ali Rıfki, 1910, s. 3).

Kolera veya Asya Kolerası denilen hastalık 1773 tarihinde Hindistan'da görülmüştür. İlk önce Hindistan'da ortaya çıktığından buna Hint Kolerası denilmiştir (Ali Rıfki, 1910, s. 4). Koleranın kaynağı Hindistan'daki Ganj Nehri sahillerinde 1817 tarihinde ortaya çıkarak Hindistan'ın tamamını istila etmiştir. Kolera buradan Birman, Seylan, Moris, Borbon, Sumatra, Java, Filipin, Borneo sonra Arabistan ve Acemistan'a yayılmıştır. 1823 tarihinde de Rusya hududunu geçerek Avrupa'ya dahil olmuştur. Koleranın ortaya çıkışı yarı yanmış ölünün Ganj Nehri'ne atılmasıyla başlamıştır. Fakat bu adetin ne zamandan beri uygulandığı bilinmemektedir (Hamdi b. Aziz, 1894, s. 5-6). Kendilerince kutsal sayılan Ganj Nehri'ne atlayan Hintliler günahlarından arındıklarına inanmışlardır. Sıhhi olarak çok kötü halde olan nehirde yıkanan insanlar koleranın önce Hindistan'a oradan diğer yerlere yayılmasına neden olmuşlardır (Ayar, 2005, s. 4).

Hindistan'dan hareket eden bu büyük bela pek çok defa Avrupa'yı ziyaret etmiştir (Hamdi b. Aziz, 1894, s. 5-6). Bunda İngiltere'nin Hindistan'da yaptığı savaşlar sonrasında göç etmek zorunda kalan hastalığa yakalanmış yerli halkın etkisi çok olmuştur. Gittikleri yerlerde hastalığı yaymışlardır. Bununla beraber İngiliz askerleri de hastalığa yakalanmışlardır (Ayar, 2010, s. 20). Asya kolerası olarak adlandırılan ve Hindistan'dan ticaret yolları üzerinden dünyanın her tarafına yayılan bu kolera milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Genellikle sonbahar ve yaz mevsimlerinde Avrupa'da görülen ve bir mevsim hastalığı özelliği niteliğinde olan kolera ise Avrupa kolerası olarak tanınmıştır (Ak, 2011, s. 255). Hindistan'dan Avrupa'ya çeşitli yollara 19.yüzyılın başlarında ulaşan kolera, buradan da dünyadaki diğer yerlere yayılmıştır (Çalışkan, 2019, s. 1293). Bir bulaşıcı salgın hastalık haline dönüşen kolera Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika'da büyük pandemi (Pandemi, çok geniş bir alanda birçok kişiye etkileyen kıtalararası salgınlara verilen isimdir Şerif, 1927, s. 511) halini alarak 19. yüzyılda pek çok insanın ölmesine neden olmuştur (Yılmaz, 2017, s. 28).

Kolera, Basra Körfezi'nden Bağdat'a yayılmış oradan da Anadolu ile Akdeniz kıyılarına gelmiştir. Böylece ilk kez kolera 1822 yılında Osmanlı topraklarında görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde siyasi, sosyal, ekonomik ve toplumsal olarak çok zarar veren kolera illeti, Osmanlı'nın Rumeli tarafında 1848 yılında görülmüştür (Ayar, 2010, s. 20). Koleranın ilk ortaya çıktığı tarihten 5 yıl sonra Osmanlı topraklarına ulaştığı anlaşılmaktadır. Bunda Osmanlı Devleti'nin topraklarının geniş bir alana yayılması, ticaret ve göç yolları üzerinde bulunması, İngiltere başta olmak üzere diğer batılı devletlerin Hindistan'ı sömürgeleştirme çabaları etkili olmuştur. İngiltere uzak doğuda bulunan Hindistan'a asker taşımış ve gemilerle taşınan insanlar kolerayı kaynağından alarak kontrollerin yapılmadığı limanlara ulaştırmıştır.

Kolera illeti 1817-1823, 1829-1851, 1852-1859, 1863-1879, 1881-1896 ve 1899-1923 tarihleri aralığında toplamında 6 defa büyük pandemi yapmıştır (Yılmaz, 2017, s. 132). Pek çok kez salgın Osmanlı Devleti'nde etkisini göstermiştir. 1831 yılında İstanbul'da kolera görüldükten sonra ertesi yıl artık bütün Osmanlı topraklarına yayılmıştır. Bu salgınla beraber Osmanlı Devleti'nde ilk kez

karantina uygulamasına gidilerek, Akdeniz’den gelen gemiler Büyükliman’da ve Karadeniz’den gelenler de İstinye’de karantinaya tabi tutulmuşlardır (Yıldırım, 1985, s. 1326). Kolera ile bulaşık limanlardan gelen gemilere uygulanmak üzere kolera talimatnamesi yayımlanmıştır. Kolera talimatnamesinde tıbbi muayene, gemilerin tasdiki, sağlıklı gemiler, şüpheli gemiler, bulaşık gemiler ile sağlıklı-şüpheli-bulaşık gemilere uygulanacak genel maddeler başlıkları altında kurallar yazılmıştır. Her nerede olursa olsun kolera illeti bulaşıklığı ile temiz bir limana gelecek gemilerde icra ettirilecek karantina hakkında nizamname yazılmıştır. (Kolera Talimatnamesi, 1925, s. 1-21; Kolera Karantinası Hakkında Nizamname, 1895, s. 1-14). Kütahya’da 1841 yılında karantina kontrol istasyonunda 1500 kuruş maaş alan karantina müdürü ile 1200 kuruş maaş alan karantina tabibi bulunmaktadır. Karantina tabibi gerekli olması durumunda müdürlük de yapabilmektedir (Sarıyıldız, 1994, s. 365).

1. Kolera’nın Tanımı ve Bulaşması:

Kolera, akut başlangıçlı bulantısız kusmayla başlayıp, şiddetli ishale devam eden ve su ile elektrolit kaybıyla öldürücü bir enfeksiyon hastalığı olarak tanımlanmıştır. “Vibrio cholera” adı verilen kolera mikrobu kirlenmiş içme suyu ile yiyeceklerden ağız yoluyla vücuda alınıp mideden bağırsaklara ulaşmasından sonra burada çoğalarak etkisini göstermeye başlar (Ayar, 2010, s. 19-20). Kolera hastalığı insana kolera mikrobunun girmesiyle yaptığı hastalıktır. Kolera mikrobu ağızdan girer, oradan mideye ve mideden de ince bağırsaklara geçer. Burada sürekli bir şekilde çoğalarak koleraı oluşturur. Mide bozuk ise kolera mikropları mideden bağırsaklara geçer ve kolera hastalığını yapar. (Ali Rıfki, 1910, s. 7). Kolera salgınları epidemik ve pandemi halinde oldukça çok sayıda insan ölümlerine neden olmuştur. Epidemik, bir bölgedeki insanları etkileyen salgın hastalıktır. Pandemi ise dünya genelindeki insanları etkileyen salgın hastalık anlamına gelir. (Tekin, 2021, s. 331-332). Hastalığın kaynağı bağırsak enfeksiyonudur (Tercüman-ı Hakikat, 18 Aralık 1893, s. 1). Hastaların dışkılarından açığa çıkan içme sularına geçen mikrop koleraın yayılmasında etkili olur. Yetersiz altyapı, nehirler, nemli havasız ve karanlık yerler kolera için elverişli bir ortam hazırlarlar (Çalışkan, 2019, s. 1293). Kolera mikrobunun tutunmasının ve çoğalmasının en büyük sebebi temizliğin olmamasıdır. Eğer insanın midesi, bağırsakları bozuk ise veyahut yenilen ve içilen şeyler mideyi bozarsa derhal mikroplar üstün gelip çoğalırlar. Vücudu kaplar adeta zehir gibi tesir ederler (Hüdavendigar, 12 Eylül 1894, s. 3). 1885 yılında Almanya, Robert Koch’ü Hindistan’a göndererek hastalığın menbağında araştırma yaptırmıştır. Koch’ün yaptığı çalışmalar sayesinde hastaların dışkısında ve içtikleri sulara kolera mikrobunu keşfederek, hastalığın üzerindeki bilinmezlik perdesini bitirmiştir (Ali Rıfki, 1910, s. 4).

Kolera illeti (İllet, hastalık, sık sık tekrar eden hastalık demektir. Devellioğlu, 1986, s. 513) ilk başta hafif bir ishal ile başlar. Sonra şiddetini artırdığından ve hafif ishal şiddetleninceye kadar etkisi bir hafta kadar uzayabileceğinden dolayı, böyle hafif ishal olanlar illetin hafifine bakmayarak derhal doktora başvurmalıdır. Şimdiye kadar tecrübe olduğuna göre böyle az ishale yakalananlar derhal doktorlara başvurarak tedavi olursa hastalıktan kurtulup iyileşmektedir. Bunun için rahatsız olanların hastalığın başlangıcında doktora başvurmaları şarttır (Hüdavendigar, 12 Eylül 1894, s. 3). Kolera mikrobu vücuda girdikten sonra 2 ile 8 gün aralığında kolera hastalığı başlar (Ali Rıfki, 1910, s. 8). Kolera zamanında bulaşık illetin hangisi olursa olsun teşhis edilir edilmez durumun raporla mahalli hükümete bildirilmesi oldukça önemlidir (Korado, 1892, s. 8).

2. Kolera Hadisesine Karşı Alınması Gereken Tedbirler:

Bulaşıcı kolera hastalığına karşı herkesin kendisinin ve ev ahalisinin yapması gerekli olan en önemli şey temizlikten ibarettir. Çünkü koleraın en çok yayılıp bulaşmasına sebep olan şey taharetin ve temizliğin olmamasıdır. Bunun için oturulan yerlere, yenilen, içilen ve giyilen şeylerin temizliğine her zamankinden daha çok itina edilmelidir. Yani bir insan evini, üstünü başını temiz tutmalı, yiyeceği içeceği kokmuş olmamasına, zararlı sebze ve buna benzer mülayimlik verecek maddelerden kaçınmaya dikkat etmelidir. Hasılı evlerin ve elbiselerin temizliğine, yiyeceklerin

besleyici kolay hazmedilir olmasına dikkat edilmelidir. Yani elden gelen tedbirler alınmalı, ilerisini düşünmeyip ilahi musibete boyun eğip kader diyerek razı olunmamalıdır. Çünkü korkunun zararları çoktur. Fazla korku insana mülayimlik verir. Halbuki mülayimlik kolera zamanında zararlıdır. Tedbiri düşünmedikten sonra cesaret, metanet koleranın istilasına en büyük bir set çeken engeldir. Kolera illeti için en etkili ilaç, çare temizliktir. Kolera zamanında dikkat edilecek noktalardan biri de vücudu rutubetten ve soğuktan muhafaza etmektir. Elbise iyi olmalı, soğuk ve yağmur tesir etmemelidir. Islanırsa derhal değiştirilmeli, sabahları çorapsız yere basılmamalı, kuşak sarmalı fanila giymelidir. Ne yapmalı etmeli karnı üşütmemelidir. Gün doğar gün batarken rutubet fazla olduğundan dolayı dışarı çıkmamalı. Evlerin üst katları aşağılara göre rutubetsiz olacağından üst katlarda yatmalı, yatılan odalarda mümkün olduğu kadar az kimse yatmalıdır. Çünkü ne kadar olunursa o kadar çok zararları görülüyor. Arkadan kalkar kalkmaz odanın pencerelerini açmalı, geceden beri teneffüs vasıtasıyla bozulmuş olan havayı değiştirmelidir. Evlerde yahut yanında ahır hatta tavuk kümesi bile bulundurulamamalı, şayet bulunduruluyorsa gayet temiz tutmalıdır. Hasılı kolera için en etkili ilaç temizliktir. Temizliğe dikkat edilirse kolera kontrol altına alınır ve zararlı tesirleri kendiliğinden azalır (Hüdavendigar, 12 Eylül 1894, s. 3).

Mezadı taaffün denilen usul mikropları öldürecek yahut türemelerine ve çoğalmalarına engel olacak bazı ilaçların kullanılmasından ibarettir. Zac yağı, zaç kıbrısı, esid fenik, kezzab taaffünü yok edecek maddeler olduğundan bu kuvvetli ilaçlardan birini evlerin ötesine berisine serpmeli. Fakat bu güçlü ilaçlar doğrudan doğruya kullanılmaz. 100 dirhem suya 1 dirhem zac yağı, 100 dirhem suya 1 dirhem kezzab veya 1 seydifenik, 8 dirhem suya 1 dirhem zaç kıbrıs konulup öyle serpilir. Bir de soğumamış kireç yoğurt kıvamına gelinceye kadar su konularak tuvaletlere ve kokuşmuş olan diğer yerlere bolca dökülmelidir (Hüdavendigar, 12 Eylül 1894, s. 3).

Evin içinde ne kadar toz, süprüntü ve kokmuş sebzeler varsa hepsi atılmalıdır. Sulu kirecin içine biraz zaç kıbrısı karıştırılmalı, evin duvarları badanalanmalıdır. Tuvaletlere ve mutfaklara günde en az iki defa % 5 esid fenik yahut 1 kıyyesine 10 kıyye su konulmuş zaç kıbrısı çözeltisi dökülmelidir. Yemek vakitleri belirli ve düzenli olmalı, ihtiyata riayet için meyve yememelidir. İştah yerinde iken sofradan kalkmalı, ne aç durulmalı ne büsbütün mide doldurulmalı ve mide bozucu şeylerden sakınmalıdır. Hele içki asla kullanılmamalıdır. Zira içki dinen yasak olduğu gibi tıpça da zararları doğrulanmıştır. Zaten içki kullanmaktan maksat içkinin vereceği itaat etme özelliğinden istifade etmektir. Halbuki içkinin büyük zararı mideye dokunur. Mide bozulursa koleranın ortaya çıkmasına sebep olur. Çünkü kolera denilen hastalık mikropların bir yere gelmesinden ve toplandıkları yeri çoğalmalarına müsait bularak tahrip etmelerinden ibarettir. Bu mikroplar ise sirke gibi ekşi olan şeylere, asitlere tahammül edemez. Bunun için bir bardağın dörtte üçüne su doldurulmalı, biraz da şeker koymalı bir kısmı da sirke ile doldurulmalı ve içmelidir. Limonatanın faydalarını unutmamalı, sabahları çay ve sıcak kahve içmelidir. Üçüncü olarak ise her gün elbiseyi değiştirerek günde üç dört defa yüzünü, gözünü ve ellerini yıkamalıdır. Müslüman ahali için daha doğrusu abdest alıp namazını bırakmamalı, ilahi emirlerin yerine getirilmesiyle kalbe ve vücuda kuvvet verilmelidir. Mikrobun ortaya çıkması muhtemel olan yerlerde oturulmamalıdır. Mesafeler ile koleradan vefat edenlerin hanelerine gidip gelmekten kaçınılmalı, geniş yerlerde gezmeli ve oturulan yerlerin havası değiştirilmelidir (Hüdavendigar, 12 Eylül 1894, s. 3).

Şu sıralarda yenilip içilecek sebze ve meyvelerin isimleri: fasulye, bamya, kabak, patates, peynir, koyun eti, dana eti, yumurta, yemekler pişirilen domates suyu, tavuk, av eti, süt, taze yoğurt, armut, üzüm, olgunlaşmış kızılıcak, olgunlaşmış etmek ayvası ve domatesi çiğ yenilmesinden kaçınılmalıdır (Hüdavendigar, 12 Eylül 1894, s. 3). Midenin hazmedemeyeceği kadar çok yemekten kaçınılmalıdır (İsmail Paşa, 1895, s. 17). Evden eve geçen açıktan akan suların içilmesinden kaçınılmalıdır. Çeşmeden akan suların bile kaynama derecesine kadar kaynatılıp soğuduktan sonra içilmesi gerekir. Koleranın kaynağını yok etmek için değişik çareler aranmıştır. Bunun için komşu ülke Rusya'nın Volta Eyaleti'nde koleranın menbağı olduğu tibben tespit edilen

birkaç ev yerel hükümetin emriyle yakılmıştır. (Hüdavendigâr, 12 Eylül 1894; Sabah, 13 Aralık 1893, s. 3; Tercüman-ı Hakikat, 13 Aralık 1893, s. 2).

Kolera hastalığı ortaya çıktıktan sonra bu hastalıktan korunmak için alınması gerekli olan tedbirler ilgili olarak 18 Aralık 1893 tarihli Tercüman-ı Hakikat Gazetesinde resmi tebligat yayımlanmıştır. Buna göre; yorgunluğa sebep olan şeylerden kaçınılmalı ve vücut terli olduğunda soğuğa çıkılmamalıdır. Her türlü içecek, buzlu ve soğuk su içilmemelidir. Yiyecekler halis olmalı, et ve nişastalı maddeler diğer yiyeceklere tercihen yenilmelidir. Yiyecekler üç kısma ayrılmalıdır. Meyvelerin yenilmesinden kaçınılmalıdır. Kolera istilası zamanında herkes tarafından dikkat edilmesi gereken nokta hastalığın kaynağı bağırsak enfeksiyonudur. İshale sebep olacak her şeyden kaçınılmalıdır (Tercüman-ı Hakikat, 18 Aralık 1893, s. 1). Bu hastalığın mikropları bağırsak içinde kısa sürede çoğalırlar (Korado, 1892, s. 12).

Kolera için genel tedbirler Takvim-i Vekayi Gazetesinde yayımlanmıştır. Buna göre özetle;

1.Koleranın ortaya çıktığı yerler ile buraların etrafında belediye doktorları bulundurmak gereklidir. Bunun için koleranın alenen tekrar ortaya çıkmasına bakmaksızın “hıfzıssıhha usulu” ve ihtiyati koruma tedbirlerinin alınarak kordan oluşturulmalıdır. Bu amaçla alanında uzman kişilerden oluşan bir komisyon kurulmalıdır. Belirtilen bu komisyon bulaşıcı kolera hastalığı zamanında alınması gerekli olan bütün tedbirler için yetkilidir. Tahaffuzhanenin (Tahaffuzhane karantina yeri anlamına gelir. Devellioğlu, 1986, s. 1214) yapılması ve tatbikiyle de görevlidir. Belirtilen yerlerde gerekli olan bütün tıbbi tedbirleri almak ve o bölgeyi temize çıkarmakla görevlendirilmişlerdir.

2. Mahalli hükümet geçen sene kolera bulaşmış yerlerde veya buraya sınır olan bölgelerde şüpheli bir illet ortaya çıkacak olursa hemen durum telgrafla bildirilmelidir. Bununla beraber kolera zamanında bulunmuş gibi uygulanması lazım gelen bütün tedbirler alınmalıdır.

3. Bulaşık veya şüpheli illet durumlarına karşı temiz olan yerler emniyet altına alınır. Bunun için koruma tedbirleri alınabileceği gibi bazı kısıtlamalar da getirilebilir. Sağlık kordonları her taraftan çevrelenmiş olan o yerde uygulanacaktır. Bunun için sler kurulacak ve hastalara bakılacaktır. Tahaffuzhaneler doktorlar tarafından idare edilecektir. Bunlar yolcular ile ticari eşyalarını ihtiyat tedbirlerine tabi tutacaklardır (Takvim-i Vekayi, 5 Mayıs 1891, s. 3).

2.1. Koleranın Dereceleri:

Sabah Gazetesinin 1 Aralık 1893 tarihli nüshasındaki resmi tebligatta koleranın derecelerinden bahsedilmiştir; Kolera hastalığının 3 derecesi vardır. Birinci derecesinde hastada çok az ishal görülür. İkinci derecesinde ishal görülmesi biraz artar. Üçüncü derecesinde de ishale beraber hastanın vücudu soğur, yavaşlar ve rengi de değişerek kısa sürede vefat gerçekleşir. Birinci derecedeki hastanın çay içmek ve sıcak odada oturup soğuk havadan korunmak gibi bazı tedbirleri yapması gerekir. İkinci derecedeki kişinin mizacına göre yapılacak tedavi ile sıhhat ve afiyete kavuşulur. Hastalığın en ölümcül olan üçüncü derecesinde tedavinin tesir etmesi pek sınırlı olup, o da ancak mucizeyle olur. Koleraya karşı bir ilaç keşfedilebildiğinde koleranın şimdiki gibi önemi kalmayan sıtma gibi önemsiz hastalıklar sırasına gireceği açıktır. Ancak henüz etkili bir ilaç bulunamamış olduğundan üçüncü derecede bulunan kolera hastası hakkında doktorlar tarafından yapılacak muayene ve uygulanacak tedavi son çaredir. Bu evredeki hasta ümitsiz bir halde olup bunlara ilan edildiği üzere belediye doktorları tarafından tedavi etme mecburiyeti yoktur. Her hasta kendisini istediği doktora tedavi ettirmek ve doktorun vereceği ilacı alıp almamak hususlarında serbesttir (Sabah, 1 Aralık 1893, s. 1).

Bu ilk iki derecede olanlar belediye hastanelerinde tedavi edilmektedir. Gazetelerde ilan edilmekte olan tablodan anlaşılacağı üzere belediye hastanelerinde tedavi olan hastaların çoğu sıhhatlerine kavuştuğu halde koleranın en şiddetli ve ümitsiz olunan üçüncü derecesine tutulanların mevcut tıp ilmine göre hayatlarından ümit kesilmiştir (Sabah, 1 Aralık 1893, s. 1). Kolera genellikle yaz ve

sonbahar mevsimlerinde görülmekle birlikte, bu mikrobu taşıyanların bulaştırması ve mikrobu içilen sulara sirayet etmesi durumunda her mevsimde olabilir (Kumaş, 2011, s. 214).

3. 1893 Yılında Kütahya’da Kolera Salgını:

Anadolu’nun kadim şehirlerinden birisi olan Kütahya, Ege Bölgesi’nin İç Batı Anadolu bölümünde Marmara, Ege ve İç Anadolu Bölgelerinin geçiş sahası arasında yer alır (Dönmez, 1974, s. 34). Eski ismi “Kotiacion” olan Kütahya’nın tarihi M.Ö.6. yüzyıla kadar gitmekte olup, Malazgirt Savaşı sonrası Kutalmışoğlu Süleymanşah tarafından 1080 yılına doğru Bizanslılardan alınmıştır (Varlık, 1986, ss. 255-256). Anadolu Selçuklularından sonra şehir Germiyanogulları Beyliği’ne geçmiştir. Germiyanoglu Süleymanşah kızını Osmanlı hükümdarı II. Murad’ın oğlu Bayezid’e vermiştir. Kızının çeyizi olarak da Kütahya, Simav, Eğrigöz (Emed) ve Tavşanlı’yı vermiştir. Böylece Kütahya bir sancak olarak Şehzade Bayezid’e bırakılmıştır (Uzunçarşılı, İslam Ansiklopedisi, ss. 767-768). 1362 yılında Rumeli Beylerbeyliği ve 1393’te Anadolu Beylerbeyliği kurulmuştur. Anadolu Beylerbeyliği’nin merkezi önceleri Ankara iken, 1451’de Kütahya merkez olmuştur (Varlık, 1986, s. 272). 16.yüzyılda Kütahya Sancağı’nda 10 nefis-i şehir, 2 kasaba, 4’ü Yahudi olarak toplam 91 mahalle, 1071 köy ve 274 mezraa bulunmaktadır. Kütahya Kazasında 383 köy ve 153 mezraa bulunmaktadır. Kütahya Sancağı’na bağlı olan kazalar; Kütahya Kazası, Lazkiye (Denizli) Kazası, Şihlu (Işıklı) Kazası, Uşak Kazası, Eğrigöz (Emet) ve Simav Kazası, Honaz Kazası, Güre ve Selendi Kazası, Kula Kazası, Homa (Gümüşsu) Kazası (Varlık, 1988, s. 115).

1831 yılında Hindistan, İran, Rusya ve pek çok ülkede “kolera morbus” adı verilen illet İstanbul’a da bulaşınca karantina ve tahaffuz tedbirleri uygulanmıştır. Bulaşıcı hastalığın önü alınamayınca II. Mahmud dışarıdan hekim getirtmiş, Tıbbiye açılmış ve 1838’de Karantina Meclisi kurulmuştur (Sarıyıldız, 1994, s. 332-334). Kolerada kullanılmak üzere 1885’te “Tathirat (Tathir, temizleme, paklama demek olup tathirat ise temizlikler anlamına gelir. Devellioğlu, 1986, s. 1243) Komisyonu” da yer alan Bonkowski Paşa² (Çil, 2023, s. 109), “Geneste ve Herscher” buharlı makinelerin gelmesini istemişse de bu olmamıştır. 1891’de aynı fabrikadan iki küçük boyda etüv makinesi³ getirtilmiştir. Kolera salgınlarında vakaların olduğu mahallelerde ve evlerde dezenfekte işleminde pülverizatör kullanılmıştır (Pülverizatör, salgın ve bulaşıcı hastalığı içeren mikropların bulunduğu yeri temizleyen makinadır. Yıldırım, 2004, s. 421; Çil, 2023, s. 135). Kolera nüfusu, serveti, sanayiye ve hayatı tehdit eden bir felakete dönüşmüştür. Eski asırların hastalığına karşı eski dönemdekiler gibi kadere razı olmaktan başka bir şey yapılmaması hiç şüphesiz koleranın ölümcül etkisinin artırmasına neden olmuştur (Edhem Necdet, 1910, s. 3).

1893-1895 kolera pandemisi Hindistan menşeli olarak başlamış ve Hintli hacılarıyla yaygınlaşmıştır. Avrupa’ya iki koldan ulaşan salgının birincisi Kızıldeniz, Akdeniz ve Fransa yolunu takip ederken; ikincisi Hindistan’ın kuzeybatısından Kabil, Meşhed, Tahran, Hazar Denizi kıyıları ve Rusya üzerinden Avrupa’ya sokularak geniş bir alana yayılmıştır. 1893 yaz aylarında kolera Osmanlı toprakları etrafında hızlı bir şekilde yayılırken Osmanlı Hükümeti tarafından temizliğe dikkat edilmesini içeren talimatlar tüm Anadolu şehirlerine gönderilmişti. Devam eden süreçte kolera salgını 1894 yılında bütün Anadolu kıtasındaki köy, kasaba ve şehirlere hâkim olmuştur (Ayar, 2005, ss. 13-14, 68-69).

² Saray eczacı-kimyageri ve Dersaadet Eczacıyan Cemiyeti başkanı olan Bonkowski Paşa, II. Abdülhamid tarafından İstanbul’daki salgınla mücadele başkanlığına getirilerek, gerekli olan sıhhi ve fenni tedbirleri almakla görevlendirilmiştir. Daha sonra kolera salgınlarına karşı daha etkili bir çözüm yolu bulunması için Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi olmuştur. Bonkowski Paşa başta İstanbul olmak üzere Bursa, Trabzon, Edirne gibi pek çok Anadolu şehrinde koleraya karşı etkili çalışmalar yapmıştır.

³ Yüksek ısılı hava veren makinalarına etüv makinası denir. Mikropların dezenfekte edilmesinde kullanılır. Genellikle giysilerin ve eşyaların mikroplardan arındırılmasında kullanılır. 100-150 derece arasında kullanılan basınçlı su buharı dezenfeksiyonda en etkili yöntemdir.

10 Ağustos 1893 tarihinde İzmir'de koleraya yakalananların sayısının artması üzerine Aydın Vilayeti de bulaşık kabul edilerek, hastalığın Anadolu'ya yayılmasını önlemek için vilayet dışına çıkacaklara 10 günlük karantina uygulaması başlamıştır (Ayar, 2005, s. 78). İzmir'de devam eden şüpheli hastalıktan dolayı civardaki vilayetlerin muhafazası için Hüdavendigâr Vilayeti'ne⁴ bağlı olan Karahisar, Kütahya, Balıkesir Sancaklarında tahaffuzhaneler kurularak kordonlar oluşturulmuştur. Bu amaçla herkesten hıfzıssıhha kurullarına uyması istenmiştir. Belirtilen hastalık hala devam etmekte olduğundan koruma ve sağlık tedbirlerine olağanüstü bir şekilde itina edilmesi talep edilmiştir (Ali Tevfik, 1899, s. 247; Bursa, 28 Ağustos 1893, s. 4).

Hüdavendigâr Valiliği tarafından Kütahya, Karesi ve Karahisar Sancaklarında tahaffuzhaneler kurularak, gerekli olan yerlerin kordon altına alınması ve bu güzergâh üzerinden geçen yolculara 10 gün karantina uygulamasının yapılması istenmiştir. Durumun aciliyetinden dolayı Hüdavendigâr Valisi Münir Paşa'nın başkanlığında Cuma günü hariç olmak üzere haftanın diğer günlerinde üst düzey yöneticilerin de katılımıyla bir komisyon oluşturulmak istenmiştir. Nihayet 23 Ağustos 1893'te Ziraat ve Nafia Müşaviri Cemal Bey'inde ikinci başkanlığa getirilmesiyle çalışmalarına başlayan komisyonda alınması gerekli olan sıhhi tedbirler görüşülmüştür (Menekşe, 2020, s. 412).

1893 yılı itibariyle yaz aylarından başlamak üzere Kütahya'da ilk kolera vakaları görülmeye başlamıştır. Hastalık belirtileri gösteren kişiler kurulan tahaffuzhanelerde gerekli olan tedavilere tabi tutulmuşlardır. Bu amaçla 31 Ağustos 1893'te Simav Tahaffuzhanesi'ne gelip kalma sürelerini tamamlayan 6 yolcuya temiz pratika verilmiştir (Pratika, sağlık muayenesi yapıldıktan sonra muayene yapılan kişilerde hastalık olmadığına dair verilen belgedir. Ayverdi, 2010, s. 1003). Aynı günü Uşak Tahaffuzhanesi'nin mevcudu 4 kişiden ibaret olup hepsinin sağlık durumlarının oldukça iyi olduğu bildirilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 18 Eylül 1893, s. 1). 10 Eylül 1893 tarihine kadar Uşak Tahaffuzhanesi'nde 30 yolcu mevcut olup sağlıklarının iyi olduğu ifade edilmiştir. Simav Tahaffuzhanesi'nde karantina sürelerini tamamlayan yolculara temiz pratika verilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 15 Eylül 1893, s. 1). 11 Eylül 1893'e kadar Melde Tahaffuzhanesi'nde 38 kişi mevcut olup, bunlardan 7 kişi kalma sürelerini tamamlayarak kendilerine pratika verilmiştir. Tahaffuzhanede bulunan memurlarla yolcuların sağlık durumlarının iyi olduğu belirtilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 18 Eylül 1893, s.1).

3.1. Kütahya'ya Doktor Tayini:

Tercüman-ı Hakikat'ın 15 Eylül 1893 tarihli nüshasında kolerayla mücadelede Kütahya Sancağı Tahaffuzhanelerinde görevlendirilmek üzere Edirne Vilayeti'nden tayin olunan doktorlardan bahsedilmiştir. Buna göre Edirne Vilayeti'nden Hüdavendigâr Vilayeti'nde kurulan tahaffuzhanelerde istihdam edilmek üzere Dâhiliye Nezareti ile yapılan görüşmelerden sonra padişah iradesiyle tayin olunan doktorlardan vilayet sıhhiye komisyonu kararıyla Kol Ağası Kazım Efendi Karahisar'a, Mehmet Nuri ve İsmail Hazım Efendiler Kütahya Sancağı Tahaffuzhanelerine gönderilmiştir. Tayin olunan bu doktorlara her türlü kolaylığın gösterilmesi istenilerek, diğer teferruatlar ilgili mutasarrıflıklara tebliğ edilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 15 Eylül 1893, s. 2).

Görevlendirilen doktorlardan görev yaptıkları yerlerde temizlik ve buharlama ile karantina tedbirlerine özenle dikkat etmeleri istenilmiştir. Münir Paşa'nın başkanlığında kurulan Hüdavendigâr Vilayeti Sıhhiye Komisyonu her gün hatta tatil günlerinde bile doktorlardan itina ile görevlerini yapmalarını, sıhhiye tedbirlerini almalarını ve kesintisiz sağlık hizmeti vermelerini talep etmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 15 Eylül 1893, s. 2).

Edirne Vilayeti'ne karşı Hüdavendigâr Vilayeti'nce kurulan tahaffuzhanelerde istihdamına lüzum görülen ve Dâhiliye Nezaretiyle yapılan görüşmeler sonrasında çıkan Padişah iradesiyle vilayete

⁴ Hüdavendigâr Vilayeti: Hüdavendigâr, Ertuğrul, Germiyan veya Kütahya, Karahisar-ı Sahib ve Karesi adında beş adet sancağa taksim olunmuştur.

gönderilen doktorlardan Kol Ağası Kazım Efendinin Karahisar, Mehmet Nuri ve İsmail Hazım Efendilerin Kütahya Sancakları Tahaffuzhanelerine gönderilmesi uygun görülmüştür (Tercüman-ı Hakikat, 6 Ekim 1893, s. 2).

Kütahya Sancağıyla Karasi Sancağı'ndaki tahaffuzhaneler için daha gerekli olan 3 doktorun da bu sefer gönderilenlerden Mehmet İsmail Efendinin Hüdavendigâr Vilayeti Sancak Sıhhiye Komisyonu kararıyla Kütahya'ya, Ahmet Tevfik ve Dikran Andon Efendilerin Karasiye gönderilmesi kararlaştırılmıştır (Tercüman-ı Hakikat, 6 Ekim 1893, s. 2).

3.2. Hastalığın Devamı:

Kütahya'nın geçiş güzergahları üzerinde yer alması nedeniyle yolcu trafiği hiç bitmemiştir. Simav Tahaffuzhanesi'ne 19 Eylül 1893 günü 11 yolcu ve 21 Eylül 1893 günü 1 yolcu gelmiş olup hepsinin sağlıkları iyi olduğu belirtilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 26 Eylül 1893, s. 1). Yine Kütahya'nın Simav Tahaffuzhanesi'nde 29 Eylül 1893 tarihinde kalma süresini tamamlayan 2 yolcuya pratika verilmiş ve Göbek Tahaffuzhanesi'nin mevcudu ise 2 kişidir. Belirtilen tahaffuzhanelerde bulunanların sağlık durumlarının gayet iyi olduğu Kütahya Mutasarrıflığından bildirilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 13 Ekim 1893, s. 2).

Bazı yerlerde hastaları muayene eden doktorlar kolera teşhisi koydukları gibi hastayı tedaviden kaçınarak belediyeye bilgi vermekle yetinmişlerdir. Oradan da doktor veya hastayı hastaneye nakletmek için araba gönderilinceye kadar hastanın saatlerce tedavisiz kalmakta olduğu nakledilmiştir. Bir yerde hastalık ortaya çıktığında herhangi bir doktora müracaat edilirse, onun tarafından hastanın tedavisine hemen başlanılmakla beraber bir taraftan da belediyeye bilgi verilmesi istenmiştir. Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu kararıyla bütün doktorlar hususi olarak ihtar edilerek, aksi harekette bulunanların sorumlu tutulacağı açıklanmıştır (Tercüman-ı Hakikat, 13 Ekim 1893, s. 2).

Kütahya Sancağında tesis edilen tahaffuzhanelere gelen yolcular gerekli olan sağlık kontrollerinden geçirilmeye devam etmiştir. 6-12 Ekim 1893 tarihi arasında Kütahya'nın Karahisar Tahaffuzhanesi'ne 5 kişi gelmiştir. Karahisar'ın Dinar Tahaffuzhanesi'ne 13 Ekim 1893 günü kadar 12 yolcu gelmiştir. Dinar Tahaffuzhanesi'nde kalma sürelerini tamamlayan 18 kişiye pratika verilmiş olup, buradaki mevcut olan 116 kişinin sağlıkları iyi olduğu belirtilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 17 Ekim 1893, s. 1).

Diğer taraftan Kütahya'ya oldukça yakın bir mevkide yer alan Eskişehir'de kolera Ekim 1893'te oldukça şiddetlenmiştir (Ayar, 2005, s. 97). 16 Ekim 1893 tarihli Sadaret'e gönderilen belgede, Eskişehir'de 3-4 günden beri korunmakta olan birkaç şüpheli hastanın koleraya yakalandığının mahalli doktorlar tarafından tasdik edildiği yazılmıştır. Hastalığa yakalananların evlerinin kordon altına alınması için mevcut zabtiyelerin sayısı yetmediği için buradaki yerleşik olan bir bölük piyade ve bir bölük askerlerinden yeteri kadarı kordonlarına muhafazasına tayin olunmuştur. Eskişehir'deki askeri hastane ile tıbbi eczane olmadığı için İzmit Kumandanlığı'ndan gelen telgraftan anlaşıldığına göre şehirdeki münasip bir mahallin kolera hastalarına mahsus olmak üzere geçici bir hastane olarak kullanılması istenmiştir. İzmit'teki birkaç tabib ile lüzumu kadar tıbbi ilaçlar hızlı bir şekilde Eskişehir'e gönderilmiştir. Bu arada mahalli tabiplerin gerekli olan bütün sıhhiye ve tahaffuziye tedbirlerini hemen almaları Sadaret tarafından Mutasarrıflığa tebliğ edilmiştir. Bunun için daha nelerin yapılmasının gerekli olduğunun şehremanetindeki Tedabir-i Sıhhiye Komisyonu'nca düşünülmesi ve ertesi sabaha kadar nelerin yapılmış olduğunun Sadarete arzedilmesi istenmiştir (BOA, Y. PRK.UM.: 28/66, L.1).

Bahsi geçen konuyla ilgili olarak İzmit Kumandanı Refik Sadettin, Eskişehir Redif Binbaşılığında 16 Ekim 1893 tarihinde gelen telgrafa yer vermiştir; Eskişehir'deki hastalığın zuhur ettiği hanelerin kordon altına alınması için zabtiyelerin yeteri kadar olmaması nedeniyle daha önce irade-i seniyye ile belirtilen yerde bulundurulmak üzere bir bölük piyade ve bir bölük

süvari askerinden yeteri miktardaki muhafız tayin olmuşsa da oradaki asker için askeri hastane ile tıbbi eczane bulunmamaktadır. Bunun için bazı tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir (BOA, Y. PRK.UM.: 28/66, L.3).

Aynı tarihte Kütahya'nın yakın çevresinde yer alan Denizli Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişinden alınan yazıda, alınan tedbirler neticesinde 6 günden beri Denizli'de hastalığa yakalanmadığı yazılmıştır. Şamlı köyünde 5 hasta bulunduğu bir gün önce haber alındığından dolayı derhal seyyar tabib giderek muayene etmiştir. Tavas Kazas'nın Kızılcabölük Köyü'nde 1 kişinin hastalığa yakalanmasından dolayı tedavi edilmiştir. Hızlı bir şekilde korunma tedbirleri alınmıştır (BOA, Y. PRK.UM.: 28/66, L.5).

Sıhhiye Müfettişi Marko tarafından Padişaha takdim olunmak üzere Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabeti'ne 21 Ekim 1893 tarihinde gönderilen telgrafta Kütahya'daki kolera hastalığının başlangıç noktasından bahsedilerek şöyle denilmiştir; Eskişehir etrafında kolera hastalığına yakalananlar olduğu mükerreren Kütahya Mutasarrıflığı'na bildirilmesine rağmen tereddütte bulunulmuştur. Özellikle kolera bulunan nokta ise Kütahya'da inşa edilmekte olan demiryolu hattı üzerinde çalışan işçiler arasındadır. Bu demiryolu işçilerindeki kolera oldukça şiddetli bir şekilde olduğu kesindir. Bu nedenle Eskişehir'e karşı kordonun Kütahya civarında olması lazım geldiği Kütahya Mutasarrıflığı'na bildirilmişse de henüz uygulaması görülmemiştir (BOA, Y. PRK.UM.: 28/66, L.7).

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanelerinde Muallim Muavini ve Eskişehir Sıhhiye Müfettişi Kolağası Tabib Marko tarafından 21 Ekim 1893 tarihinde Mabeyn Başkatipliği'ne gönderilen telgrafta, alınan tedbirler neticesinde Eskişehir'de ortaya çıkan kolera hastalığının bir derece önünün alındığı yazılmıştır (BOA, Y. PRK.UM.: 28/66, L.9). Eskişehir'de kolera devam ederken, 28 Ekim 1893 tarihinde Kütahya'da vakalar görülmeye başlamıştır. İki ay kadar Kütahya'da kolera etkili olmuş ve 60'a yakın vukuatta 40'dan fazla kişi ölmüştür. Özellikle Aralık ayının ilk günlerinde 10 kişi hastalığa yakalanarak bunlardan 4'ü hayatını kaybetmiştir. Kütahya'da kolera salgının başlangıcı sırasında Eskişehir'de bulunan Doktor Gazale Efendi'nin buraya gönderilmesi ve alınan tedbirleri denetlemesi sonucunda ölümlerin artmasına engel olunmuştur. Koleraya yakalananlar için ayrı hastane teşkil edilmesi ve kordon tesis edilmesi nedeniyle Kütahya'daki köylere hastalığın sirayet etmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır (Ayar, 2005, s. 98).

30 Ekim 1893 tarihli bir başka belgede kolera hastalığının İzmit'te hala devam etmekte olması nedeniyle imhası için lazım gelen fenni tedbirlerin icrasında kusurlu davranılması durumunda hastalığın Ankara hattında gelecek yaz tekrar ortaya çıkacağı ifade edilmiştir. Bunun içinde Marsilya örneği verilmiştir. Marsilya'da kolera illetinin 2 seneden beri devam etmesi dezenfeksiyon usulünün tam olarak yapılmamış olmasından ileri geldiği Meclis-i Sıhhiye Azasından Fransız Doktor Mahe tarafından beyan edilmiştir. Doktorların görüşüne başvurularak hastalığın ortaya çıktığı yerlerin etkisi tam olarak ortaya çıkana kadar kükürt yakılarak ve fenni tedbirlerin yapılmasıyla tam olarak dezenfekte edilebilir denilmiştir. Hastalığın daima bir taraftan mı yoksa çeşitli yerlerde mi ortaya çıkmakta olduğu, hastalığa yakalananlar ve vefat miktarının her gün telgrafla arz edilmesi istenmiştir. Yine aynı şekilde telgrafta hastalığın yeri, hasta olanların toplumun önde gelenlerinden mi yahut yoksullardan mı olduğu, yiyecek ve içeceklerle dikkat etmemiş kimselerden mi olduğunun da arz edilmesi istenmiştir (BOA, Y. PRK.UM., 28/66, L.11).

Kütahya'nın Simav Tahaffuzhanesi'nde kalma süresini tamamlayan 2 kişi ile Gediz Tahaffuzhanesi'ndeki 20 yolcuya pratika verilmiştir. Karahisar'ın Dinar Tahaffuzhanesi'ne içinde bulunulan ayın 3.günü 11 yolcu girip kalma süresini tamamlayan 49 kişi çıkmıştır. Belirtilen tahaffuzhanelerde kalan yolcuların sağlıklarının iyi olduğu haber verilmiştir (Sabah, 20 Ekim 1893, s.1 ; Tercüman-ı Hakikat, 20 Ekim 1891, s. 1). 24 Ekim 1893 saat 11'den önceki gün 11'e kadar Eskişehir'de yalnız 3 kişinin hastalığa yakalandığı, bunlardan 2 kişinin ve eski hastalardan bir 1 kişinin vefat ettiği Eskişehir Kaymakamlığı'nda bildirilmiştir. Kütahya'nın Kalburcu

Tahaffuzhanesine 24 Ekim 1893 tarihinde Eskişehir'den 1 yolcunun karantinaya alındığı, Kütahya Mutasarrıflığı'na Eskişehir'den gelip karantinada bulunduğu, 2 yolcunun sıhhatleri en iyi şekilde olduğu bildirilmiştir (Sabah, 28 Ekim 1893, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 28 Ekim 1893, s. 2).

29 Ekim 1893 günü saat 11'den önceki gün 11'e kadar Eskişehir'de 1 kişi hastalığa yakalanmış ve eski hastalardan yalnız 1 kişi vefat etmiştir. Karahisar'ın Dinar Tahaffuzhanesi'ne 28 Ekim 1893 tarihinde 1 yolcu gelip toplamda 53 kişiye ulaşmıştır. Kütahya'nın Simav'a bağlı Hisar Köyü Tahaffuzhanesi'nde 6 kişi mevcut olup, Kalburcu Tahaffuzhanesi'ne Teşrinievvelin 15. ve 16. günleri 13 yolcu ile 14 hayvan gelmiştir. Ertuğrul Sancağına bağlı İnönü Tahaffuzhanesi'ne 27 Ekimde 7 ve 28 Ekimde 8 yolcu girmiştir. Kütahya Kasabası'nda 2 vukuattan sonra dünkü tarihe kadar 60 saati geçtiği halde bütün kasabada yeni hastalık eseri görülmemiştir (Sabah, 2 Kasım 1893, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 2 Kasım 1893, s. 1).

30 Ekim 1893'te Karahisar'ın Dinar Tahaffuzhanesi'ne 14 yolcu dahil olup, kalma sürelerini tamamlayan 7 kişiye pratika verilmiştir. Kütahya'nın Kalburcu Tahaffuzhanesi'nde 39 kişi mevcut olup, gerek bunların ve gerekse Kütahya Kasabası halkının sağlık durumlarının olduğu belirtilmiştir (Sabah, 3 Kasım 1893, s. 1). 31 Ekim 1893 saat 11'den 1 Kasım 1893 saat 11'e kadar Eskişehir'de yalnız 1 kişi hastalığa yakalanmış olup, bununla eski hastalardan 1 kişi vefat etmiştir. 9 hane ise karantina sürelerini tamamladığından tam olarak dezenfekte edilmiştir. Kütahya Kasabası'nda hastalıktan eser görülmemiş olup, Kütahya'nın Kalburcu Tahaffuzhanesi'nde kalma sürelerini tamamlayan 6 kişiye pratika verilmiştir. Mevcut 20 kişinin sağlık durumları iyidir. Dinar Tahaffuzhanesi'ne 1 yolcu gelmiş olup, kalma süresini tamamlayan 2 kişi çıkarılmış ve 58 kişinin sağlık durumları iyi haldedir (Tercüman-ı Hakikat, 4 Kasım 1893, s. 1).

Hastalık Seyitgazi Nahiyesi'nin tamamına yayılmış olup, Afyonkarahisar'ı ve buraya bağlı olan yerlerini de tehdit etmiştir. Kütahya Hükümeti hastalığı defetmek için gerekli tedbirleri almakta acele etmemiş olup, Kalburcu'daki tahaffuzhanesini tamamlamadığı gibi tebligat hilafına Seyidgazi'ye varılan yollara karşı hiçbir tedbir almamıştır. Bu durum Doktor Gazale Efendi tarafından Sıhhiye Nezareti'ne telgrafla bildirilmiş olduğundan Karahisar ve Kütahya'ca sıhhi tedbirlerin tam olarak alınması istenmiştir. İhmal olduğu takdirde öncelikle mutasarrıfın azliyle sorumluluk yükleneceğinden dolayı gerekenin hızlıca yapılması arzu edilmiştir. Bu konuda ne yapılmak lazım geliyorsa hemen icra edildikten sonra yapılanlar peyderpey bildirilecek denilmiştir (BOA, DH.MKT.: 562/17, L.1, 7-8).

2 Kasım 1893 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen telgrafta ise şöyle denilmiştir; 31 Ekim 1893 tarihli Sadaret'ten gönderilen telgraf Kütahya ve Karahisar Mutasarrıflıkları'na tebliğ edilmişti. Seyitgazi Nahiyesi vekaletinin telgraf cevabında cereyan eden haberleşmelere atfen Kütahya Mutasarrıflığı'ndan alınan 2 telgraf cevabında 56 köyü içine alan Seyitgazi tahliyesinde Bardakçı, Arapviran ve Çerkez Feyzi Abad adlı 3 köyde hastalık olup, diğer yerlerinde hastalık bulunmamaktadır. Eskişehir Kaymakamlığı ile bahsi geçen nahiyeye müdürü arasında yapılan görüşmeler üzerine daha önce Eskişehir Belediye Tabibi ve Eczası Doktor Yüzbaşı Süleyman Bey de verdikleri raporda Bardakçı Köyü'nde 17 Ekim 1893'te ortaya çıkıp, 30 Ekim 1893 tarihine kadar 16 kişi vefat etmiş ve bugün 6 kişi hasta olmuştur. Çerkez Feyzi Abad Köyü'nde 4 hastadan 2'si vefat etmiştir. Nahiyeye müdürüyle doktorların hepsi bugün hastalık olan yerlerde bulunup, dönüşlerinde hastalığın derecesi ve hastalığa yakalananlar ile vefat edenlerin sayısı belli olacaktır. Eskişehir ve Seyitgazi'ye varılacak yollara karşı icap eden mevkide sıhhiye kordonları oluşturularak, durumun mahiyeti telgrafla Doktor Gazale Efendi'ye bildirilmiştir. Şu halde hastalığın Seyitgazi Nahiyesi'nin her yerine sıçradığı haberinin hakikate aykırı bulunduğu konuyla ilgili telgraflarda belirtilmiştir. Bahsi geçen mutasarrıflıktan alınacak malumatın ve vilayet sıhhiye komisyonunun ifadelerinin ayrıca arzedeceği yazılmıştır (BOA, DH.MKT.: 562/17, L.5). 2 Kasım 1893'ten 3 Kasım 1893 günü saat 11'e kadar Kütahya Tahaffuzhanesi'nde bulunan yolculardan karantina sürelerini tamamlayan 2 kişiye pratika

verilmiştir. Germiyanzade Edhem Bey'in hizmetçisinin hastalanarak vefat ettiği Kütahya Mutasarrıflığı'ndan belirtilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 7 Kasım 1893, s. 1; Sabah, 7 Kasım 1893, s. 1).

6 Kasım 1893 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Sıhhiye Nezareti'ne gelen yazıda Kütahya'da kolera benzeri hastalığın 10 gündür devam ettiği ve 4 kişinin hastalığa yakalandığı belirtilmiştir. Bunların da buldukları mahallerin karantina altına alınmasından dolayı bütün kasabaya bulaşabileceği kabul edilmiştir. Kasabanın bulunduğu mevki nedeniyle hastalığın dışarıya yayılmaması için 300 kadar zabtiye veya gardiyan istihdamına ihtiyaç olmuştur. Hapishanenin genel zaruri ihtiyaçlarının tedariki için Kütahya'nın devamlı kendisine bağlı olan yerler ve diğer bölgelerle bağlantısının devam etmesi gerekmektedir. Kasabanın tam olarak kordon altına alınması durumunda tahsilat ve nakliye işleri yerine getirilemeyecektir. Ayrıcı nahiyeler ve köylerden gelen bilgilerin doğrulanması gerekmektedir. 3 günden beri yeni bir vukuat olmadığı Hüdavendigar Vilayeti'nden alınan telgrafta yazılmış olduğundan gereğinin yapılması Sıhhiye Nezareti'nden istenmiştir (BOA, DH.MKT.: 164/69, L.2).

Kütahya'nın Kalburcu Tahaffuzhanesi'ne Akkaya tren yolu işçilerinden 67 kişi ve Ertuğrul'un İnönü Tahaffuzhanesi'ne 35 işçi ile 1 yolcu girmiştir. Karahisar'ın Dinar Tahaffuzhanesi'ne ise 19 kişi gelmiş ve hepsini sağlık durumlarının iyi olduğu tespit edilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 7 Kasım 1893, s. 1; Sabah, 7 Kasım 1893, s. 1). 7 Kasım 1893 tarihinden 8 Kasım 1893 günü akşamına kadar Kütahya'da şüpheli hastalıktan bir iz olmadığı, Kalburcu Tahaffuzhanesi'ne işçilerden 8 kişi dahil olduğu belirtilmiştir. Simav Tahaffuzhanesi'ne 3 kişi, Dinar Tahaffuzhanesi'ne 5 kişi dahil olmuş ve 1 kişiye pratika verilmiştir. Eskişehir'e karşı kurulan Aziziye Kazası'nın Karaağaç Tahaffuzhanesi'ne 21 yolcu girmiş olup 1 kişinin biraz hasta olduğu görülmüştür (Tercüman-ı Hakikat, 11 Kasım 1893, s. 1).

8 ve 9 Kasım 1893 günlerinde Kütahya ve Eskişehir Kasabalarıyla Seyidgazi Nahiyesi'nde hastalığa yakalan ve vefat eden olmamıştır. Yalnız demiryolu işçilerinden 2 hasta müşahede altına alınmıştır. Eskişehir'de karantina sürelerini tamamlayan 2 hanenin temizlik ve buharlama işlemleri yapıldıktan sonra kordonları kaldırılmıştır (Tercüman-ı Hakikat, 13 Kasım 1893, s. 1). Kütahya Kasabası'nda daha önce hastalanan 2 hastadan birinde sağlıklı olma belirtileri görülmüş olup, diğerinin de tedavisine devam edilmiştir. Önceki gün ise 1 kişinin hastalığa yakalandığı ev kordon altına alınmıştır. Kütahya'nın Kalburcu Tahaffuzhanesi'nde 8 Kasım 1893 günü kalma süresini tamamlayan 1 yolcuya pratika verilmiştir. Karahisar'ın Dinar Tahaffuzhanesi'ne 12 kişi girip kalma sürelerini tamamlayan 3 kişi salıverilmiştir. Osmanköy Tahaffuzhanesi'ne 2-10 Kasım 1893 tarihleri arasında 49 kişi girmiştir. 10 Kasım 1893 günü saat 11'den önceki gün saat 11'e kadar Eskişehir'de ve Seyidgazi Nahiyesi'nde hastalığa yakalanan ve vefat eden olmamış olup, yalnız Seyidgazi'nin Arapviran Köyünde eski hastalardan 1 kişi vefat etmiş ve 3 kişi de hastalığa yakalanmıştır (Tercüman-ı Hakikat, 13 Kasım 1893, s. 1; Tercüman-ı Hakikat 17 Kasım 1893, s. 1).

9 Kasım 1893 tarihinde Kütahya-Eskişehir arasında çalışan demiryolu işçilerinden 2 kişi ve Kütahya Kasabası'nda 2 kadın şüpheli hastalığa tutulmuşlardır. Dinar Tahaffuzhanesi'nde kalma sürelerini tamamlayan 8 kişiye pratika verilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 13 Kasım 1893, s. 1). 10 Kasım 1893'ten 13 Kasım 1893'e kadar Kütahya'nın Simav Tahaffuzhanesine 10, Karahisar'ın Dinar Tahaffuzhanesine 1 yolcu gelmiştir. Dinar Tahaffuzhanesinde süresini tamamlayan 6 kişiye pratika verilmiştir. Aziziye Kazası'nın Karaağaç Kazasına 6-9 Kasım 1893 tarihleri arasında 53 yolcu, Ertuğrul'un İnönü Tahaffuzhanesine 10 Kasım 1893 günü 21 yolcu dahil edilmiştir. Adı geçen tahaffuzhanedeki kişilerin sağlık durumlarının iyi olduğu söylenmiştir. 12 Kasım 1893 günü saat 11'den önceki gün saat 11'e kadar Eskişehir'de hastalığa yakalanan ve vefat eden olmadığı Kütahya, Karahisar ve Ertuğrul Mutasarrıflığı ile Eskişehir Kaymakamlığından bildirilmiştir (Sabah, 16 Kasım 1893, s.1).

15 Kasım 1893 günü akşamına kadar Kütahya'da 3 kişi ile Eskişehir'de 5 kişi vefat etmiş ve 2 kişi hastalığa yakalanmıştır. Kütahya Kasabası'ndaki önce İnegöl'e çıkıp gelen 30 yolcunun buldukları tahaffuzhanede kalma sürelerini tamamlamalarından dolayı buharlı temizlik yapıldıktan sonra salıverilmişlerdir. 13-14 Kasım 1893 tarihleri arasında İnönü Tahaffuzhanesi'nde karantina sürelerini tamamlayan 39 kişi ile Karahisar'ın Osman Köyü karantinahanesinde 6 yolcuya pratika verilip, tahaffuzhanelere 29 yolcunun dâhil olmasıyla mevcut 102 kişinin sağlıklarının iyi olduğu bildirilmiştir (Sabah, 22 Aralık 1893, s.1).

Kütahya Kasabası'nda 2 günden beri yeniden hiç vukuat olmamıştır. Bununla beraber buraya bağlı olan nahiyelerden Tavşanlı ve Emet Kasabaları'yla köylerin tamamında dahi şimdiye kadar şüpheli hastalıktan bir eser görülmemiştir. Kütahya Kasabası'nın tamamen kordon altına alınmasını gerektirecek bir sebep bulunmamaktadır. Bu nedenle yalnız Kütahya'dan isimleri yazılmış mevkilere gidecekler için ihtiyat mahallerinde tahaffuziye muameleleri yapılması lazım geleceği Kütahya Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiştir. Açıklayıcı muameleyi içeren telgraf Hüdavendigar Vilayeti'nden 15 Kasım 1893 tarihinde Sıhhiye Nezareti'ne gönderilmiştir (BOA, DH.MKT.: 169/25, L.8).

15 Kasım 1893 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gelen telgrafta, Kütahya Kasabası'ndaki doktorların raporuna atıfta bulunulmuştur. Buna göre; Kütahya Mutasarrıflığı'ndan cevaben alınan telgrafta Kütahya Kasabası'nda genel sağlık durumlarının her gün incelenilmekte olduğu, Kütahya'da şüpheli hastalığın görüldüğünden bu yana 20 günde 10 kişi hastalığa yakalanarak 7 kişinin vefat ettiği yazılmıştır. Kasabanın mevcut nüfusuna nispetle bunun önemli olmadığı ve kasabada bugün genel sağlık durumlarının yolunda olduğu ve iki günden beri yeniden hiçbir hasta olanın ortaya çıkmadığı görülmüştür. Buraya bağlı olan nahiyelerden Tavşanlı ve Emet Kasabalarıyla köylerin tamamında şimdiye kadar şüpheli bir hastalığa yakalanan duyulmadığı belirtilmiştir. Bu nedenlerden dolayı Kütahya Kasabası'nın tamamen kordon altına alınmasıyla nahiyeleriyle ve köyleriyle olan bağlantısının kesilmesini gerektirecek bir sebep bulunmamaktadır. Yalnız Kütahya'dan Bursa, Ertuğrul ve Karahisar ile Gediz, Uşak ve Simav taraflarına gidecek olanlar için ihtiyat mahallerinde tahaffuziye işlemlerinin yapılmasının lazım geleceği vilayet sıhhiye komisyonu raporuyla açıklanmıştır BOA, DH.MKT., 169/25, L.9).

21 Kasım 1893 tarihli Sabah Gazetesinde yer alan resmi tebligatta, kolera hastalığı ortaya çıkan yerlerde konulmuş olan 10 gün karantina süresinin bugünden itibaren 3 güne düşürüldüğü açıklanmıştır. Buna göre, belirtilen bu sürede temizliğe özen gösterilmelidir. Bundan önce ilan edildiği gibi kolera hastalığına yakalananların kendilerini arzu ettikleri doktora tedavi ettirmekte önceden beri serbest olduklarından yine serbesttirler. Kendi istekleri olmazsa hastaya doktor tarafından ilaç verilmemesi ve tedavi edilenlere doktor tarafından verilen ilaçların reçeteleri eczanelerde saklanmalıdır. Bu reçetelerin eczanelerde saklanarak, reçetenin hangi doktor tarafından verilmiş olduğunu gösteren bir defter tutulmalıdır. Hastaya bakan doktor tarafından kendisinin tedavi şekli ile yapılan işlemlerden hane halkının tamamıyla memnun olduklarına dair hastanın ailesinden veya en yakın akrabasından birinden resmi kâğıt alınmalıdır. Hastaya tıbbi ilaçlar dışında başka ilaç verilmesi ve temizliğe özen gösterilmemesi durumunda suçlu olan doktor hakkında gerekli işlemlerin yapılması için doktorun isminin hastanın akrabaları tarafından gerekli mercilere bildirilmesi gerekir. Hastanın elbisesiyle bulunduğu yerin tıbbi kurallara uygun olarak büyük bir özenle temizlettirilmesi önemlidir. Koleradan vefat edenlerin şimdiye kadar olduğu gibi dini kurallara uyularak defnedilmelerine bir kat daha itina gösterilmelidir. Gayrimüslimler hakkında da mezheplerine göre ayın yapılmalıdır (Sabah, 21 Kasım 1893, s. 1).

Hüdavendigar Vilayeti'nden Dahiliye Nezaretine gelen telgrafta, 16 Kasım 1893 tarihinde Kütahya'nın Simav Tahaffuzhanesinde süresini tamamlayan 12 yolcu, Kalburcu Tahaffuzhanesinde 8 yolcu ve Uşak'ın Göbek Tahaffuzhanesinde 3 yolcuya pratika verildiği yazılmıştır. Belirtilen ayın 17.gününden 18.günü akşamına kadar Kütahya'da hastalığa tutulan 3

kişiden 2'si vefat etmiş olup, birisinin de tedavisi devam etmektedir. Aynı zamanda Eskişehir Kasabasıyla Seyidgazi'nin Arapviran, Bardakçı ve Keşankeş köylerinde bir vukuat olmamıştır. Eskişehir Belediye Hastanesinde tedavi edilmiş olan 6 tren yolu işçisi karantina sürelerini doldurdıklarından gerekli tedbirler alındıktan sonra salıverilmişlerdir. İnönü Tahaffuzhanesinde sürelerin tamamlayan 3 yolcuya pratika verilip, mevcut 91 kişinin sıhhatleri mükemmeldir. Karahisar Dinar Tahaffuzhanesinde içinde bulunulan ayın 15.günü sürelerini tamamlayan 40 kişi salıverilmiştir. Osmanköyü Tahaffuzhanesine 16 Kasım 1893 günü 3 yolcu giriş yaptığı açıklanmıştır (Sabah, 21 Kasım 1893, s. 1).

Seyidgazi Nahiyesinin 3 köyü ile Kütahya demiryolu işçilerinde hastalık devam etmekte olduğundan, Eskişehir'ce vazifeleri sona eren askeri doktorların zaruri ihtiyaçlarının karşılanarak belirtilen demiryolu hattına, Seyidgazi'nin Bardakçı ve Arapviran köylerine gönderilmesi gerekmektedir. Bunların maaş ve harcırahlarının karşılanarak Eskişehir Kaymakamlığına da bilgi verilmesi Hüdavendigâr Vilayeti'ne haber verilmiştir (Sabah, 21 Kasım 1893, s. 1). 19 Kasım 1893 günü saat 11'den 22 Kasım 1893 saat 11'e kadar Kütahya Kasabası'nda 8 kişi vefat etmiş ve 9 kişi de hastalığa yakalanmış olup, Simav'ın Hisar Tahaffuzhanesinde 2 kişiye pratika verilmiştir. İçinde bulunulan ayın 21 gününe kadar ne Eskişehir'de ne de Seyitgazi'nin Bardakçı, Arapviran ve Keşankeş köylerinde bir gün içinde vukuat olmamıştır. İnönü Tahaffuzhanesi'nden 18 kişiye pratika verilip, 5 kişinin karantinaya alındığı belirtilmiştir (Sabah, 25 Kasım 1893, s. 1).

Koleraya hastalarından elbisesiyle beraber güya yüzlerinin de ak sülümen ve asit fenik ile temizlenmesinden dolayı vefat edenler olmuştur. Müslümanlardan koleraya tutulup vefat edenlerin gusül alınmayarak ve cenaze namazları kılınmayarak defnedildiği söylenilmiştir. Halbuki kolera hastalarının tedavileri sırasında doktorların tıbbi usullere göre dikkatli bir şekilde yaklaştıkları açıktır. Hastaların temizlik ve sağlıkları için tıbben gerekli olacak her şey tam olarak yapılmıştır. İster Müslüman ister gayri müslim olsun hiçbir kimse hakkında haksız bir muamele olmamıştır. Müslümanlar hakkında İslam dininin gerekleri uygulanırken, gayri müslimler için de kendi ayin ve mezheplerinin icabına göre davranıldığı açıklanmıştır (Sabah, 25 Kasım 1893, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 25 Kasım 1893, s. 1).

Kütahya Kasabası'nda eski hastalardan 1 kişi vefat etmiştir. Karahisar'ın Han-ı Karaağaç Tahaffuzhanesi'ne 20 Kasım 1893'te 1 yolcu gelerek 9 kişiye pratika verilmiştir. Karahisar'ın Osman Köyü Tahaffuzhanesi'ne 24 Kasım 1893 tarihinde 2 kişi girip 3 kişi salıverilmiştir. Yine içinde bulunulan ayın 19'da Karasi'nin Yağcılı Tahaffuzhanesi'ne 21 yolcu dâhil olmuştur (Sabah, 29 Kasım 1893, s. 1). 22 Kasım 1893 saat 11'den 23 Kasım günü 11'e kadar Kütahya Kasabası'nda yeniden 2 kişi hastalanmış olup, eski hastalardan 1 kişi vefat etmiştir. 23 Kasımdan 24 Kasım günü akşamına kadar hastalığa yakalan ve vefat eden olmamıştır. İçinde bulunulan ayın 22. gününden 24. gününe kadar Eskişehir'de ve buraya bağlı olan yerlerde hastalığa yakalanan vefat eden olmamıştır. İnönü Tahaffuzhanesi'nden 20 Kasım 1893'ten 22 Kasım gününe kadar 55 yolcuya, Karahisar'ın Dinar Tahaffuzhanesinden 4, Han ve Karaağaç Tahaffuzhanelerinden 64 kişiye pratika verilmiştir. 15 yolcunun karantina altına alındığı Kütahya, Karahisar ve Ertuğrul Mutasarrıflığıyla Eskişehir Kaymakamlığından bildirilmiştir (Sabah, 27 Kasım 1893, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 27 Kasım 1893, s. 1).

23 Kasım 1893 Karahisar'ın Dinar demiryolu işçilerinden birinin hastalanıp muayenesi yaptırılmış ve kolera illetinden müşahede altına alındığında vefat etmiştir. Bunun üzerine hemen tıbbi tedbirler uygulanarak, ölen kişi karantina usulüne göre defnedildikten sonra geride kalan bütün eşyaları yakılmıştır. Daha sonra işçilerin koğuşlarına buhar verilmiş ve ölen kişinin 8 arkadaşı da karantina altına alınmıştır. Aynı gün diğer demiryolu işçilerinin sağlık durumları iyi olduğu ve Geyikler Köyünde de genel sağlık durumlarının memnuniyet verici bir derecede bulunduğu belirtilmiştir. Tıbbi ve fenni tedbirlerin alınmış olduğu Karahisar Mutasarrıflığı'nın 18 Teşrinisani

1309 (30 Kasım 1893) telgrafından ve hususi komisyonun ifadesinden anlaşılmaktadır (Sabah, 2 Aralık 1893, s. 1).

25 Kasım 1893 günü saat 11'den önceki gün saat 11'e kadar Eskişehir'de 1 kişi hastalanıp vefat etmiştir. Aynı gün Arapviran köyünde 1 kişi hastalığa yakalanmış 1 kişi de vefat etmiştir. Kütahya Kasabası'nda da 2 kişi hastalığa yakalanmış, bunlardan 1 kişi ile eski hastalardan 1 kişi vefat etmiştir. İnönü Tahaffuzhanesi'nde 7 kişi ve Aziziye Kasabası'nın Han-ı Karağacı Tahaffuzhanesi'nde 15 yolcuya pratika verilmiştir. Bu iki tahaffuzhane ile Kütahya'nın Yunuslar Derbendi Tahaffuzhanesi'nde mevcut yolcuların sağlık durumlarının iyi olduğu belirtilmiştir (Sabah, 29 Kasım 1893, s. 1).

25 Kasım 1893 günü akşamına kadar Kütahya'da 3 kişi, Eskişehir'de 5 kişi vefat etmiş ve 2 kişi hastalığa yakalanmıştır. Kütahya Kasabası'na kordon uygulanmadan önce İnegöl'e gelen 30 yolcunun buldukları tahaffuzhanede kalma sürelerini tamamlamalarından dolayı tebhirat-ı fenniye (Devellioğlu, 1986, s. 1254)⁵ (temizlik ve buharlama) yapılarak salıverilmişlerdir. 13 Kasım ve 24 Kasım günleri İnönü Tahaffuzhanesinde karantina sürelerini tamamlayan 39 yolcuya, Karahisar'ın Osman Köyü karantina hanesinde 6 yolcuya pratika verilmiştir. Tahaffuzhanelere 29 yolcu dâhil olarak mevcut 102 kişinin sıhhatleri iyi durumda olduğu açıklanmıştır (Tercüman-ı Hakikat, 21 Kasım 1893, s. 2).

Eskişehir karantinasının kaldırılmasından sonra Kütahya'da hastalık ortaya çıkmıştır (BOA, A. MKT.MHM.: 562/35, L.3). Sıhhiye Nezareti'nden 26 Kasım 1893 tarihinde Hüdavendigâr ve Ankara Vilayeti'yle İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda Eskişehir'de 14 günden beri koleradan hiçbir eser görülmediği orada bulunan Tabib Gazale Efendi tarafından bildirilmiştir. Bundan dolayı İnönü ve Biçer Tahaffuzhaneleri arasında bulunan mevkiden gerek bu tarafa gelenler ve gerekse Ankara yönüne gidenler için uygulanan 10 gün karantina süresi bugünden itibaren 5 güne düşürülmüştür. Fakat hastalık Kütahya Kasabası'nda devam etmekte olduğundan dolayı beldenin temizlik ve buharlama işlemleriyle sağlık konularında gerekenlerin yapılması için mahalli yetkililere tebligatla bildirilmiştir. Buradaki sağlık çalışmalarına yardımcı olmak için de Sıhhiye Nezareti tarafından Tabib Gazale Efendi Kütahya'ya gönderilmiştir (BOA, A. MKT.MHM.: 562/35, L.1).

Kütahya'daki hastalığın devam etmekte olması ve buradaki askeri müfrezenin tabibi bulunmamasından dolayı Eskişehir'de bulunan Doktor Süleyman Numan Efendi'nin Kütahya'ya gönderilmesi mahalli kumandanlık tarafından istenilmiştir. Eczanelerden ayrıca alınan ilaçların yerine konulmak üzere yeteri kadar ilaçların gönderilmesi için Sıhhiye Tabibi Gazale Efendi tarafından Sıhhiye Nezareti'nden talep edilmiştir (BOA, A. MKT.MHM.: 562/35, L.8).

Bunun üzerine Seraskeri tarafından hastalıktan dolayı buradaki askeriye ilaç ihtiyacı ve doktorun hemen gönderilmesi hakkındaki en son durum telgrafla sorulmuştur. Kütahya Redif Kumandanlığı'ndan cevaben gelen yazıda şimdiki halde ilaçlara lüzum olmadığı anlaşılmıştır. Ancak Sadarete göre ülkede böyle bir ilaç olup olmadığı var ise miktarı ve içeriğinin gönderilmesi adı geçen kumandanlıktan istenmiştir. Bu kez cevaben gelen yazıda koleranın gerek Eskişehir ve gerek Kütahya'da devamı esnasında mülkiye tarafından Kütahya ile Eskişehir taburlarında ilaç olmadığı beyan edilmiştir (BOA, A. MKT.MHM., 562/35, L.11).

26 Kasım 1893 günü saat 11'den, önceki gün saat 11'e kadar 24 saat içerisinde Kütahya Kasabası'nda hastalığa yakalan ve vefat eden olmayıp, eski hastalardan 2 kişi iyileşmiştir. Bu zaman içerisinde Eskişehir Kasabası'nda da vukuat olmayıp, demiryolu hattında çalışmakla görevlendirilen işçilerden 3 kişinin hasta olduğu görülmüş olup bunlardan 2'si vefat etmiştir Sabah 1 Aralık 1893, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 1 Aralık 1893, s. 2; Tercüman-ı Hakikat, 4 Aralık 1893,

⁵ Tebhir, buhardan geçirme demektir. Tebhirat ise buğu haline getirme, tütsüleme, tütsülendirilme ve etüvden geçirme anlamlarına gelir.

s. 1-2). 27 Kasım 1893 saat 11'den önceki gün saat 11'e kadar Kütahya'da hastalığa yakalanan olmayıp, eski hastalardan biri vefat etmiştir. Bu zaman içerisinde Eskişehir Kasabası'yla Seyitgazi'de herhangi bir vukuat olmamıştır. Kütahya demiryolunun 19. kilometresinde işçilerden 1 kişi hastalığa yakalanmış ve eski hastalardan 1 kişi vefat etmiştir. İçinde bulunan ayın 24.günü İnönü Tahaffuzhanesinde kalma süresini tamamlayan 2 kişiye pratika verilerek, mevcut 22 kişinin sağlıklarının iyi olduğu Kütahya ve Ertuğrul Mutasarrıflığı ile Eskişehir Kaymakamlığı'ndan bildirilmiştir (Sabah, 25 Kasım 1893, s. 1).

Kütahya'da kolera hastalığının devam ettiği sırada Hıfzıssıhha -i Umumiye Komisyonunun 27 Kasım 1893 tarihli yazısında, İstanbul'da bir süredir devam eden hastalığın kolera olmayıp, bunun şahsi menfaat için çıkarılmış bir dedikodudan ibaret olduğu belirtilmiştir. Doktor Zambako Paşa ile Mösyö Delakor Vaktarlı Yavelaki Bey bu hastalığın kolera olmadığı hakkında tutanak tutmuşlardır. Zambako Paşa Hıfzıssıhha -i Umumiye Komisyonunda görevli olduğundan Mösyö Delakor ile Yavelaki Beyin getirilerek üçünün imzasıyla hazırlanan rapor daha sonra gazetelerden duyurulmuştur. Hastalığın mahiyeti hakkında komisyonca verilecek kararın bir mazbata ile Sadarete arz edilmesi için Doktor Delakor ile Yavelaki Bey de özel olarak çağrılarak değerlendirme yapılmıştır. Doktor Delakor ile Yavelaki Beyin hiçbir zaman İstanbul'daki hastalığın kolera olmadığı değerlendirmesinde bulunmuşlardır. Fakat hastalığın henüz başlangıç aşamasında Fransız hastanesi götürülmüş olan kaptan Sotir'in koleraya yakalanarak vefat ettiği zaman, hastalığın şüphesiz kolera olduğunu daha o zaman kabul etmiştir. Hatta bir gün önce koleraya yakalanıp bugün vefat etmiş olan Fransız hastanesini yapılması için yirmi gün önce Fransa'dan getirilen mühendis Mösyö Bomonse'nin hastalığının oldukça şiddetli kolera olduğu açıklanmıştır. Bundan iki ay önce İstanbul'da kolera hastalığının ortaya çıktığını İstanbul'daki Fransız konsolosluğu resmen duyurmuştur. Yavelaki Bey de şimdiye kadar beş kişinin koleraya yakalandığını görüp, bunlarda gördüğü belirtilerden dolayı hastalığın kolera olduğundan asla şüphe kalmadığını ifade etmiştir. Zambako Paşa da hastalığın kolera olduğu iddiasına hiçbir zaman itiraz etmemiş olup, aksine bundan önce 6. Dairenin kolerallılara mahsus bulunan hastanesine giderek hastaları muayene ederek hastalığın kolera olduğunu tasdik ederek onların kayıt defterlerine bunu yazdığını açıklamıştır. Hastalığın kolera olduğundan komisyondaki doktorlar heyetinin asla şüphesi olmamıştır. Hastalığın kolera müsibeti olduğu doktorlar tarafından tasdik edilmiştir⁶(Sabah, 4 Aralık 1893).

28 Kasım 1893 saat 11'den önceki gün 11'e kadar 24 saat içerisinde Kütahya ve Eskişehir Kasabaları ile bağlı bulunan yerlerde hastalığa yakalanan ve vefat eden olmamıştır. Tedavide bulunanların da sağlık durumlarının iyi olduğu, Eskişehir hastanesinde bugün hasta kalmadığı Kütahya Mutasarrıflığıyla Eskişehir Kaymakamlığı'nın telgraflarında yazılmıştır (Sabah, 2 Aralık 1893, s. 1). 29 Kasım 1893 günü saat 11'den önceki gün saat 11'e kadar Kütahya Kasabasıyla Eskişehir ve buraya bağlı olan yerlerde hastalığa yakalanan ve vefat eden olmamıştır. Ertuğrul'un İnönü Tahaffuzhanesinde 25 Kasım 1893 günü 3 kişiye ve 27 Kasım 1893 günü de 4 kişiye pratika verilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 4 Aralık 1893, s. 2).

4 Aralık 1893 tarihli Sıhhiye jurnalinde Trabzon, Kütahya, Eskişehir, Bağdat, Hüdavendigar ve Kosova Vilayetlerinde kolera hastalığına yakalanan olup olmadığı hakkında bilgi verilmiştir. 2

⁶ 18 Cemaziyelevvel 1311 (27 Kasım 1893) Şehremini ve Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu Reisi İsmail Rıdvan, Daire-i Sıhhiye-i Askeriye Reisi Ferik Esseyid Salih bin Mehmed, Mabeyn-i Hümayun-u Mülükane ve Bahriyeden Ferik İlyas, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallimlerinden Mikail, Şehremaneti Mektupçusu Emrah bin Mehmed, Zabtiye Nezareti Mektupçusu Esseyid Ahmed Ragıb, Bab-ı Seraskeri Hıfzıssıhha-i İnsaniye Teftiş Komisyonu azasından Mirliva Esperaki, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane İmraz-ı Umumiye Muallimi Mirliva Abdurrahim Nafiz bin Hakkı, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane İmraz-ı Dahiliye Muallimi Mirliva Feyzah, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane Reisi Zambako, Zabtiye muhasebecisi mühürleme zamanında bulunmadı, Şehremaneti Meclis Azasından Mustafa, Mabeyn-i Hümayun-u Mülükaneye tabi olanlardan Gümüşsuyu Hastanesi İkinci Tabibi Miralay Corci Sayı, Meclis-i Sıhhiye azasından Doktor Mahe, Meclis-i Sıhhiye Azasından Doktor Konstantin İstakolu, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye Azasından Doktor Yavelaki Fenaralı, Fransa Hastanesi Tabibi Delakor.

Aralık 1893 akşamından ertesi günü akşamına kadar Trabzon'da ahaliden 25 kişi hastalığa yakalanmış olup, bunlardan ve daha önceki hastalardan 23 kişi vefat etmiştir. Askerler arasında yeniden vukuat olmayıp eski hastalardan 1 kişi ve Hamsiköy Tahaffuzhanesi'nde eski hastalardan 1 kişi vefat etmiştir. 30 Kasım 1893'ten 2 Aralık 1893 gününe kadar Kütahya Kasabası'nda yeniden 4 kişi hastalığa yakalanmış olup, bunlardan önce hastalığa yakalananlardan 1 kişi vefat etmiştir. Eskişehir Kasabası ve bağlı olan yerlerinde bir gün içerisinde vukuat olmamıştır. 1 Aralık 1893 sabahından ertesi günü sabahına kadar Bağdat'ta koleradan vefat eden olmamıştır. 30 Kasım 1893 Kerbela'da 1 kişi kolera illetinden dolayı vefat etmiştir. Edirne, Hüdavendigâr, Kosova ve Trabzon Vilayetleri dahilinde bulunan tahaffuzhanelerde genel sağlıkları durumları iyi haldedir. Bu durum belirtilen vilayetlerle, Bağdat Vilayeti'nden, Cisri Mustafa Paşa ve Devebağır'dan Tahaffuzhane İdarelerinden alınan telgraflarla arz edilmiştir (BOA, Y. PRK.SH.: 4/72, L.1; Sabah, 5 Aralık 1893, s.1; Tercüman-ı Hakikat, 5 Aralık 1893, s. 1-2).

2 Aralık 1893'ten 3 Aralık 1893 günü saat 11'e kadar Kütahya Kasabası'nda 24 saat içinde yeniden 3 kişi hastalığa yakalanmıştır. Daha önce hasta olduğu haber alınan 7 kişiyle birlikte toplam 10 kişi kolera yakalanmıştır. Bunlardan eski hastalardan 4'ü vefat etmiştir. Kütahya'ya yakın olan Eskişehir'de ise vefat eden olmayıp, demiryolu işçilerinden birisi belediye hastanesinde tedavi altına alınmıştır. Yine yakın çevredeki İnönü Tahaffuzhanesine 29 kişinin girdiği Hüdavendigâr Vilayetinden bildirilmiştir (Sabah, 6 Aralık 1893, s.1; Tercüman-ı Hakikat, 6 Aralık 1893, s. 1).

3 Aralık 1893 saat 11'den önceki gün 11'e kadar Kütahya Kasabasında yeniden 2 kişi ve evvelce tutulup önceki gün haber alınan 1 kişi, toplamında 3 kişi hastalığa yakalanmış ve 3 kişi vefat etmiştir (3 hasta 3 vefat). Bu zaman zarfında Eskişehir Kasabasında ve bağlı olan yerlerde bir günde hastalığa yakalanmış ve vefat eden olmamıştır. Kütahya demiryolunun 18. Kilometresinde işçilerden birinin evvelki gün hastalanarak vefat ettiği anlaşılmıştır (8 Aralık 1893, s. 1). 4 Aralık 1893 tarihli Sabah Gazetesinin yazısında Kütahya ve Ertuğrul Mutasarrıflıkları ile Eskişehir Kaymakamlığından gelen telgraflara yer verilmiştir. Hüdavendigâr Vilayeti'nden, 29 Kasım'da saat 11'den önceki gün saat 11'e kadar Kütahya Kasabasıyla Eskişehir ile buralara bağlı olan yerlerde hastalığa yakalanan ve vefat eden olmadığı yazılmıştır. Ertuğrul'un İnönü tahaffuzhanesinde içinde bulunulan ayın 13.günü 3, 15.günü 4 kişiye pratika verilmiştir (Sabah 4 Aralık 1893, s. 1; Sabah, 8 Aralık 1893, s. 1).

5 Aralık 1893 gününden 6 Aralık 1893 gününe kadar Kütahya Kasabası'ndan 3 kişi hastalığa yakalanmış olup, eski hastalardan da 1 kişi vefat etmiştir. Belirtilen günlerde Eskişehir ile buraya bağlı yerlerde hiçbir vukuat olmamıştır. Karahisar'ın Osman Köyü Tahaffuzhanesine 4 yolcu gelmiş olup, 2 kişiye pratika verilmiştir. İnönü Tahaffuzhanesine 3 asker gelerek 35 kişinin salıverilmiştir (Sabah, 9 Aralık 1893, s. 1). 7 Aralık 1893'ten 9 Aralık 1893'e kadar Kütahya ve Eskişehir Kasabalarında hiçbir vukuat olmamıştır. Karahisar'ın Osman Köyü Tahaffuzhanesine 4, Aziziye Kazasının Karaağaç Tahaffuzhanesine 73 yolcu girmiş ve 6 kişiye pratika verildiği bildirilmiştir (Sabah, 12 Aralık 1893, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 12 Aralık 1893, s. 1).

Kolera, demiryolu yapımında çalışan farklı yerlerden getirilen işçilerden yayıldığı gibi yine bu yolları korumak için görevlendirilen süvari askerler vasıtasıyla da yayıldığı tespit edilmiştir. Ankara hattının yapımı, Eskişehir-Konya hattının korunması için atlı askerler yerleştirilmiştir. İzmit-Ankara hattı üzerindeki mevkillerden başka İzmit-Adapazarı ve diğer yerlere 228 atlı asker gönderilmiştir. Bunlardan 60 atlı askerin Eskişehir-Kütahya hattı üzerindeki mevcut istasyonlarda bulundurulması kararlaştırılmıştır (İkdam, 13 Eylül 1894, s. 3). Eskişehir'den Konya'ya kadar demiryolu inşa imtiyazı verildiğinde önce Eskişehir'den inşaata başlanılmıştı. Bu kez Kütahya tarafından da demiryolu yapımına başlanılarak her iki taraftan demiryolu yapımına devam edilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 6 Temmuz 1894, s. 2). Bu durum da buralara çalışmak için getirilen işçilerden birisinin kolera hastalığına yakalanması halinde salgının geniş bir alana yayılmasında etkili olmuştur.

9 Aralık 1893 gününden 10 Aralık 1893 gününe kadar Kütahya Kasabası'nda 2 kişi hastalığa yakalanmış olup, bunlarla eski hastalardan 1 kişi vefat etmiştir. Eskişehir Kasabası'yla kazanın diğer yerlerinde vukuat olmayıp, evvelki gece Haydarpaşa Treniyle Eskişehir'e gelen yolculardan biri hastaneye nakledilmiştir. Gediz Kasabası'nda genel sağlık durumları iyi durumdadır. Kütahya'nın Kalburcu Tahaffuzhanesine 5 ve İnönü Tahaffuzhanesine 27 yolcu dahil olarak 28 kişiye pratika verilmiştir (Sabah, 13 Aralık 1893, s. 1). 10 Aralık 1893 günü saat 11'den önceki gün 11'e kadar Kütahya Kasabası'nda 1 kişi hastalığa yakalanmış olup, Eskişehir Kasabası'yla bağlı olan yerlerinde genel sağlık durumlarının iyi olduğu belirtilmiştir (Sabah, 14 Aralık 1893, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 14 Aralık 1893, s. 1). 11 Aralık 1893 günü saat 11'den önceki gün 11'e kadar Kütahya Kasabası'nda 2 kişi hastalığa yakalanmış ve bunlardan 1 tanesi vefat etmiştir. Eskişehir ile bağlı olan yerlerinde, Uşak ve Simav Kazalarında, Karahisar'ın Geyikler Nahiyesi ile buraya bağlı olan yerlerde genel sağlık durumları iyidir (Tercüman-ı Hakikat, 15 Aralık 1893, s. 2).

Hüdavendigâr Vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta; 12 Aralık 1893 günü saat 11'den 13 Aralık 1893 günü saat 11'e kadar Eskişehir ile buraya bağlı olan yerlerde hastalığa yakalan ve vefat olmayıp, Kütahya demiryolunda daha önce müşahade altına alınan 2 hastadan 1'i vefat etmiştir. Bu zaman süresince Kütahya Kasabasında 2 hasta ve bunlardan 2 vefat olduğu belirtilmiştir (Sabah, 11 Aralık 1893, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 11 Aralık 1893, s. 3). 13-15 Aralık 1893 tarihleri arasında Kütahya 1 kişi hastalığa yakalanmış ve vefat etmiştir. Simav ve Gediz Kazalarında umumi sağlık durumları iyi bir haldedir. Bu sırada Karahisar'ın Osman Köyü Tahaffuzhanesinden 141 yolcuya pratika verilmiş ve 1 kişi daha buraya girmiştir. Aziziye Kazasının Karaağaç Tahaffuzhanesine 148 kişi dahil olmuş ve 142 kişi salıverilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 18 Aralık 1893, s. 1; Sabah, 18 Aralık 1893, s. 1).

13 Aralık 1893 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti'nden Sıhhiye Nezareti'ne gelen telgrafta, Kütahya'nın Altıntaş Nahiyesi'ne bağlı Kızılcıca, Selkisaray ile Çal köylerinde ve Kütahya'nın diğer bazı yerlerinde hastalık olduğu beyan edilmiştir. Kütahya Kasabası ve bağlı olan yerlerinde bulaşıcı hastalık var kabul edilerek civar kazalarla bugünden itibaren tahaffuziye tedbirlerinin alınması gerekmektedir. Bunun da orada bulunan Sıhhiye Tabibi Gazale Efendi tarafından istendiği mutasarrıflıkça da teyit edilmiştir. Fakat Kütahya'nın bağlı olduğu yerleri ile civar bölgelere karşı sıhhiye kordonunun teşkili ve tahaffuzhaneler tesisi gereksiz masraflara ve zorluklara neden olacağı düşünülmüştür. Bundan dolayı mutasarrıflığın isteği olarak yalnız Kütahya Kasabası'yla hastalığın görüldüğü köyleri karantina altında bulundurarak oralarda sıhhi ve tahaffuziye tedbirlerinin yapılması Sıhhiye Nezareti'nce uygun görülmüştür (BOA, DH.MKT.: 169/25, L. 6).

Bu sıralarda hastalık Kütahya dışındaki diğer Selanik, Trabzon gibi diğer Osmanlı şehirlerinde de yaygın olarak devam etmiştir. 14 Aralık 1893 gününden ertesi gününe kadar Selanik'te 2 kişi hastalanmış olup, bunlardan ve eski hastalardan 2 kişi de vefat etmiştir. Belirtilen ayın 14.günü akşamından ertesi günü akşamına kadar Trabzon'da 5 kişi hastalığa yakalanmış, eski ve yeni hastalardan 7 kişi vefat etmiştir. Askeri fertler arasında vukuat olmamıştır. Trabzon'da Sürmene Tahaffuzhanesi'yle Çatalca mevki tahaffuzunda karantina altında bulunan yolcuların ahval-i sıhhiyelerinin iyi olduğu Selanik ve Trabzon Vilayetleriyle Çatalca sıhhiye doktorlarından gelen telgraflardan anlaşılmıştır (BOA, Y. PRK.SH.: 4/77, L.3).

16 Aralık 1893'ten önceki güne kadar Ertuğrul'un Aşağı ve Vezirhan köylerinde vukuat olmamıştır. İçinde bulunulan ayın 21'den 22. gününe kadar Küpeli'de 1 kişi vefat etmiş ve 1 kişi de kişi de hastalanmıştır. Bu zaman zarfında Kütahya Kasabasında hastalığa yakalanan ve vefat eden olmamıştır (Sabah, 27 Aralık 1893, s. 1; Sabah, 18 Aralık 1893, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 27 Aralık 1893, s. 3). Kolera hastalığına karşı pek çok tedbir alınmış ve karantinahaneler kurulmuştur. 27 Aralık 1893 tarihli Sabah Gazetesi'nin haberinde taşrada karantinahanelerde

mevcut bulunan bütün demirbaş eşyaların defterlerinin sıhhiye idareleri tarafından tanzim edilerek karantina idarelerine gönderilmesi istenmiştir (Sabah, 27 Aralık 1893, s. 1).

17 Aralık 1893 saat 11'den önceki gün saat 11'e kadar Kütahya Kasabası'nda vukuat olmadığı, Simav ve Gediz Kazalarında umumi sıhhat iyi belirtilmiştir (Sabah, 21 Aralık 1893, s. 1). 21 Aralık 1893 tarihli Sıhhiye jurnalinde Trabzon, Kütahya ve Selanik'teki kolera vakaları hakkında bilgi verilmiştir. 19 Aralık 1893 günü saat 6'dan ertesi günü saat 6'ya kadar Selanik şehri ile askeri hastanesinde 1 kişi hastalığa yakalanmış olup, eski hastalardan şehirde 1 kişi ve hastanede 2 kişi vefat etmiştir. Belirtilen ayın 19.günü akşamından ertesi günü akşamına kadar Trabzon'da 2 kişi hastalığa yakalanmış olup, bunlardan ve eski hastalardan 2 kişi vefat etmiştir. Ayrıca askerlerde vukuat olmamıştır. 18 Aralık 1893'ten 19 Aralık 1893 gününe kadar Kütahya Kasabası'nda 1 kişi koleradan ölmüş, Simav ve Gediz Kazaları'nda genel sağlık durumlarının iyi olduğu Selanik, Hüdavendigar ve Trabzon Vilayetlerinden alınan telgraflardan anlaşılmıştır (BOA, Y. PRK.SH.: 4/77, L.1; Sabah, 22 Aralık 1893, s. 1).

19 Aralık 1893 günü saat 11'den önceki gün 11'e kadar Kütahya Kasabası'da hastalığa yakalanan ve vefat eden olmamıştır. Karahisar'ın Osmanlar Tahaffuzhanesi'ne 14 Aralık 1893 tarihinde 3, 15 Aralık 1893 tarihinde 72 kişi dahil olmuştur (Sabah, 23 Aralık 1893, s. 1). 20 Aralık 1893 gününden 21 Aralık 1893 gününe kadar Kütahya Kasabası'nda 1 kişi hastalığa yakalanarak vefat etmiştir. Simav Kazası'nda umumi sağlık durumlarının iyi durumdadır. Küpeli'de 1 kişi daha hastalanarak eski hastalardan 71 yaşındaki 1 kadının vefat ettiği Kütahya ve Ertuğrul Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiştir (Sabah, 25 Aralık 1893, s. 1). 25 Aralık 1893'ten 26 Aralık 1893 günü akşamına kadar Kütahya Kasabasında hastalığa yakalanan ve vefat eden olmamıştır. 24 Aralık Pazar gününden beri Küpeli Kazasında hastalanan ve vefat eden olmamış olup, eski hastalardan 4 kişinin tam olarak iyileşmesi sebebiyle evleri temiz olup karantinaları kaldırılmıştır (Sabah, 29 Aralık 1893, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 29 Aralık 1893, s. 2).

26 Aralık 1893'ten 27 Aralık 1893 günü akşamına kadar Kütahya Kasabası'nda hastalığa yakalanan ve vefat eden olmamıştır. Tavşanlı, Altıntaş ve Gümüş Nahiyelerinde genel sağlık durumları en iyi şekildedir. Karahisar'ın Osman Köyü Tahaffuzhanesinde 72 yolcuya pratika verilmiştir. Gümüş Nahiyesinde de içinde bulunulan ayın 25. Salı gününe kadar hastalığa yakalanan ve vefat eden olmadığı gibi eski hastalardan 3 kişinin evlerine uygulanan kordonlar gerekli sağlık tedbirleri alınarak kaldırılmıştır (Tercüman-ı Hakikat, 30 Aralık 1893, s. 1; Sabah, 30 Aralık 1893, s. 1). Kütahya'nın Gediz Kazası'nda genel sağlık durumları iyi olup, Eymür Gölü Kasabası'nda eski hastalardan 1 kişi vefat etmiş ve yeniden hastalanan olmamıştır. Karahisar'ın Osman Köyü Tahaffuzhanesi'ne 1 yolcu gelmiş ve kalma süresini tamamlayan 3 kişiye pratika verilmiştir. Buradaki 76 kişinin sağlık durumlarının iyi olduğu Kütahya Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 26 Aralık 1893, s. 1). 26 Aralık 1893 günü saat 11'e kadar Kütahya Kasabası'nda bir gün içinde vukuat olmamıştır. Kütahya'ya bağlı olan yerlerde de genel sağlık durumları iyidir. Karahisar'ın Osman Tahaffuzhanesi'ne içinde bulunulan ayın 28. günü 1 yolcu dahil olarak, kalma süresini tamamlayan 1 yolcuya da pratika verilmiştir (Sabah, 2 Ocak 1894, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 2 Ocak 1894, s. 1).

30 Aralık 1893 günü saat 11'den önceki gün 11'e kadar Kütahya Kasabası ile buraya bağlı olan nahiyelerde ve Kirmasti Kasabası'nda hasta ve vefat eden olmamıştır. Kirmasti'de tedavide olan 3 hastanın sağlık durumlarının iyi olduğu Kütahya Mutasarrıflığı ile Kirmasti Kaymakamlığı'nın telgraflarında belirtilmiştir (Sabah, 4 Ocak 1894, s. 1). İçinde bulunulan ayın 30.günü Karahisar'ın Dinar Tahaffuzhanesi'ne 14 yolcu dahil olup, kalma süresine tamamlayan 7 kişiye pratika verilmiştir. Kütahya'nın Kalburcu Tahaffuzhanesi'nde 39 kişi mevcut olup, gerek bunların ve gerek Kütahya Kasabası ahalisinin sıhhatleri iyi durumdadır. Eskişehir'de ise 2 kişi hastalığa yakalanmış ve eski hastalardan 1 kişi vefat etmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 3 Kasım 1893, s. 1). Kütahya Kasabası'nda 31 Aralık 1893 günü saat 11'den bu gün 11'e kadar hastalığa yakalanan ve

vefat eden olmamıştır. Karahisar'ın Osman Köyü Tahaffuzhanesi'nde kalma süresini tamamlayan 6 yolcuya pratika verilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 4 Ocak 1894, s. 1; Sabah, 4 Ocak 1894, s. 1).

Gediz Kasabası'nda kolera ortaya çıktığı ve hastalığa yakalananlardan vefat edenler olmasından dolayı sıhhi tedbirler alınması ve tahaffuziye dair 31 Aralık 1893 tarihinde Hüdavendigar Vilayeti'nden Sıhhiye Nezareti'ne 2 adet telgraf çekilmiştir (BOA, DH.MKT.: 169/25, L.4).

9 günden beri Kütahya Kasabası'nda hastalıktan bir günde vukuat ve vefat olmadığı, sıhhiye koridorunu oluşturan zabtiyelerin şiddetli soğuklarda çadırlarda barınmakta olduklarından dolayı bahsi geçen koridoro gerek kalmadığından, koridorun kaldırılması hakkında Hüdavendigar Vilayeti'ne 31 Aralık 1893 tarihli gelen telgrafla gereğinin yapılması istenmiştir (BOA, DH.MKT.: 169/25, L.2).

4. 1894 Yılında Kütahya'da Kolera Salgını:

1 Ocak 1894 saat 11'den önceki gün 11'e kadar Kütahya Kasabası'nda hastalığa yakalan ve vefat eden olmamıştır. Belirtilen süre içerisinde Kirmasti Kasabası'nda eski hastalardan 2 kişi ve yeniden hasta olan 3 kişiden biri vefat etmiştir (Sabah, 5 Ocak 1894, s. 1). 2 Ocak 1894 saat 11'den önceki gün 11'e kadar Kütahya Kasabası'yla livaya bağlı olan yerlerde hastalıkla ilgili bir vukuat meydana gelmemiştir. Bu zaman içerisinde Kirmasti Kasabası'nda yeniden 1 kişi hastalığa yakalanmış olup, eski hastalardan 2 kişi vefat etmiştir. Bunun dışında diğer 2 hasta sağlığına tekrar kavuşmuştur (Sabah, 28 Ocak 1894, s. 1).

Eskişehir ve Kütahya'da kolera illetinin defedilmesi nedeniyle Kütahya'da bulunan sıhhiye doktorlarından Doktor Süleyman Gazale Efendinin İstanbul'a döneceği önceki günkü Sabah Gazetesinde yazılmıştı. Doktor Süleyman Gazale Efendinin İstanbul'a ulaştıktan sonra Edirne ve civarında ortaya çıkan hastalıktan dolayı sıhhiye tedbirleri ile tahaffuzhaneyi kurmak üzere o tarafa gönderileceği haber alınmıştır (Sabah, 30 Aralık 1893, s. 1).

Sabah Gazetesi'nin 8 Ocak 1894 tarihli haberinde Kütahya Mutasarrıflığı vekaletinden alınan telgrafta; 14 günden beri Kütahya Kasabası'yla buraya bağlı olan yerlerde hastalık olmadığı gibi mevcut doktorlar tarafından yapılan muayenelerde hastalıktan eser kalmadığı bildirilmiştir. Bunun üzerine kasaba civarında bulunan kordonun kaldırılmasına karar verilmiştir. Kordonda geçici olarak bulunanlar ile müstahdem, hademe ve gardiyanlara izin verilmiştir (Sabah, 8 Ocak 1894, s. 1).

Eskişehir, Kütahya ve etrafındaki yerlerde ortaya çıkmış olan kolera illetinden dolayı karantina ve sağlık tedbirlerini icra etmek üzere daha önce gönderilmiş olan sıhhiye doktorlarından Süleyman Gazale Efendi illeti bulunduğu yerlerden püskürtüp defetmiştir. Bundan dolayı Süleyman Gazale Efendi'nin Sıhhiye Nezareti tarafından İstanbul'a dönmesi için emir verilmiştir. Bunun üzerine Süleyman Gazale Efendi evvelki gün akşam Haydarpaşa'ya giden tren ile İstanbul'a ulaşmıştır. Daha sonra Edirne Vilayeti'nde ortaya çıkmış olan hastalık hakkında da tahkikat-ı fenniye ve sağlık tedbirleri almak üzere aynı gün Edirne'ye gönderilmiştir (Sabah, 10 Ocak 1894, s. 1).

4 Nisan 1894 tarihli Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nde "Hıfzıssıhha" başlıklı yazıda hıfzıssıhha meselesinin bu sıralarda ne kadar güncelliğini koruduğundan bahsedilerek şöyle denilmiştir; Acaba toplum sağlığı çok çeşitli oldu da her ülkede bulunan doktorlar sağlığı korumanın önemini ihtiyaç üzerine mi tavsiye ediyor? Bu sorunun henüz cevabı verilemiyor. Fakat bizim ülkemizde dikkatimizi çekecek söylenecek birkaç söz bulunuyor.

1.Şehrimizdeki kolera henüz veda etmedi. 2.Hepimizin fikri hükümetin tavsiyeleriyle sağlık meseleleri araştırılmaya başlandı. 3.Yapılan çalışmalarla memleketimizde eğitimle herkes ilgisine göre hıfzıssıhhanın ne kadar önemli olduğunu anladı.

Sonuçta iyice düşünülecek olunursa hıfzıssıhha meselesi toplumsal meselelerin en önemlisidir. Bu halde sorunla bağlantılı olan ayrıntılara da dikkat edilmelidir. Geçenlerde Avrupa gazetelerinde

okuduğumuz bilgilere göre Avrupa ülkelerinin hepsinde de aynı düşünceler bulunmaktadır. Hatta İngilizler bile yortudan sonra gelecek olan 7. haftanın pazar gününde bütün kiliselerde vaaz eden ruhbanlara hıfzıssıhhadan bahsedilmesini tavsiye etmişlerdir. Sadece İngilizler değil, Fransızlar da şu sıralarda devamlı olarak hıfzıssıhha meseleleriyle devamlı olarak ilgileniyorlar. Doktorlar, kimyacılar suları tahlil ederek sonuçları gazeteler aracılığıyla Avrupalılarla paylaşarak genel sağlıkla ilgili olan yönlere dikkat çekiyorlar (Tercüman-ı Hakikat, 4 Nisan 1894, s. 6).

Dizanteri, ishal, kolerin hastalıklarında kullanılan Nikolakivaye Efendinin icat ettiği ilaç birinci sınıf eczacılardan Mösyö Jözek Danderiyan tarafından hap olarak imal edilmiştir. Bu hapların imal edilmesi için 5 Aralık 1888 tarihinde Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye-i Şahane Meclisi tarafından resmi ruhsat verilmiştir. Bu haplar Osmanlı Devleti'nde ve Avrupa'da büyük rağbet görmüştür. Tamamen bitkilerden üretilen bu haplar, kolera illetinin istilası sırasında hasta olmayanlar tarafından koruyucu sağlık tedbirleri çerçevesinde sabah akşam birer tane alınmıştır. Bir şişede 24 adet olarak üretilen hapların kullanma talimatı 17 lisanda hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde 1 gümüş mecdiyeye, yabancı ülkelerde ise 5 franga satılmıştır (Zuhur, 7 Temmuz 1890, s. 4).

3 Ağustos 1894 günü Uryanbaba ile Kuburoğlu köylerinde hastalığa yakalan ve vefat eden olmamıştır. Arabviran köyünde eski hastalardan 1 kişi vefat etmiş olup, 4 Ağustos'ta Arabviran köyünde 2 kişi hastalığa yakalanmıştır. Eski hastalardan 2 kişinin vefat ettiği ve Seyitgazi Nahiyesinin diğer yerlerinde genel sağlık durumlarının iyi olduğu Kütahya Mutasarrıflığından belirtilmiştir (İkdam, 10 Ağustos 1894, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 10 Ağustos 1894, s. 2). Ankara, Sivrihisar ve Kütahya'ya doğru yayılan koleranın İnönü kordonunu geçmesi durumunda Tuzla'nın muhafaza noktası olması gerekmektedir. Bundan dolayı Tuzla Tahaffuzhanesi'nde barakaların yapımının tamamlanmasından sonra gerekli olan tefrişatın ve levazımın tedariki için inspektör ile sıhhiye memuruna verilen defterin şehremaneti tarafından 5 Ağustos 1894 tarihinde Bâbiâli'ye gönderildiği arz edilmiştir.

4.1. Kütahya Bursa Hattında Kordon Oluşturulması:

5 Ağustos 1894 Meclis'i Mahsus Zabıtnamesinde koleranın Ankara, Sivrihisar ve Kütahya'ya doğru yayılmasıyla ilgili olarak şöyle denilmiştir; Ankara, Sivrihisar ve Kütahya'ya doğru yayılan koleranın İnönü Kordonu'nu geçerse Tuzla muhafaza noktası olacaktır. Bundan dolayı, Tuzla Tahaffuzhanesi barakalarının inşasının tamamlanmasından sonra gereken mefruşat ve diğer ihtiyaç maddelerine dair Tuzla İnspektörüyle Sıhhiye Memuru tarafından verilen defter suretinin gönderildiğine dair Şehremanetin tezkeresi okunmuştur. Bahsedilen defterin içeriğinde mefruşat ve ihtiyaç maddelerinin mahallince satın alınması için 1250 liraya ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır. Ancak belirtilen defterin içerisindeki eşyadan bazısı lüzumundan fazla görülmüştür. Maalesef bunların fiyatları da gösterilmemiş olduğundan, işin önemli ve acil olmasından dolayı bahsi geçen Tuzla Tahaffuzhanesi İnspektörü Mehmet Rauf ve Sıhhiye Tabibi Hasan Rıza Efendilerin hemen getirilmesiyle, atılan eşyaların ileride icabına bakılmak üzere şimdilik barınabilmek için ne kadar eşyaya ihtiyaç olduğunun ve bunların satın alınmasının ne kadar akçe olabileceğinin Dahiliye Nezareti'ne havalesi kararlaştırılmıştır (BOA, A. MKT.MHM.: 711/1, L.9).

Hüdavendigâr Gazetesi'nin 19 Eylül 1894 tarihli nüshasında çıkan hususi ilanda Bursa şehrinde kolera hastalığının ortaya çıkması nedeniyle Sadaret'ten gelen telgrafa yer verilmiştir. Bursa şehri şiddetli bir kordan altında tutularak, biri Mudanya ve diğeri Kütahya hattı üzerinde 2 tahaffuzhane kurulması kararlaştırılmıştır. Şehirden çıkacaklara 10 gün karantinada beklettirilmesi ve haklarında gerekli işlemlerin yapılması bildirilmiştir. Bursa şehrinin dört bir tarafında oluşturulacak sıhhiye koridorunun Nilüfer nehri üzerinde bulunan Acemler Köprüsünün 100 metre alt tarafındaki münasip bir noktadan başlayacaktır. Kuzeydoğuya doğru düz bir hat üzerinde Acemler İstasyonu'nun demiryolu hattı üzerindeki makastan itibaren Bursa tarafına doğru 150 metre mesafede bulunan köprüye ve bu köprüden itibaren Acemler tarafında doğru Acemler İstasyonu ve tahaffuzhane yeri olan Acemler Bahçesi haricinde kalarak Çakomonun değirmeninin

alt tarafından geçerek Mihaliç Caddesinin ve Nilüfer Nehrinin üzerinde olan Mihraplı Köprüye uzanacaktır. Bu köprüden itibaren şehir tarafına doğru İnkaya içerde kalmak şartıyla eski Atranos yolundan Abdal Murad'ın ve Seyid Nasır'ın üst tarafından Gökdere üzerindeki değirmenler içeride kalarak Köşk'in üst tarafından Ermeni ve Katolik mezarlıkları kordon içerisinde bulunmak üzere Kestanelik denilen yere varılacaktır. Oradan kuzeye doğru bir hat üzerinde Cephane Karakolun yanından geçerek Konya Caddesi üzerindeki Dua Çınarına kadar olacaktır. Mezkur çınardan başlayarak Papazoğlu'nun Çiftliği'ne ve bu çiftlik içerisinde kalarak Atıcıların alt tarafından geçerek Köprübaşı Çiftliği'nin civarında ve Gemlik Çarşısı üzerindeki köprüye kadar uzanacaktır. Bu köprüden Deliçay boyuna gidilerek Panayır Köprüsüne ulaşacaktır. Buradan Nilüfer Nehri mecrası boyunca çıkılarak yukarıda belirtilmiş olan Acemler Köprüsü'ne 100 metre mesafede bulunan kordonun başlangıcı olan noktaya varmak şartıyla sıhhiye kordonu teşkil edilecektir. Biri Acemler Bahçesi'nde diğeri Dua Çınarı olarak bilinen yerde 2 tahaffuzhane yapılacaktır. Bunlardan Mudanya, Gemlik, Mihaliç, Kırmacı ve Atrano tarafına gidilecek yolculara, Acemler ve Kütahya taraflarına gitmek isteyen yolculara Dua Çınarı Tahaffuzhanelerinde 10 gün karantina beklettirilecektir. Ticari eşyalar, yiyecekler, hayvanların ve diğer şeylerin bahsedilen tahaffuzhaneler mevkiinde doktorların kontrolünde belediyeden verilecek karara göre şehre giriş çıkışları sağlanacaktır. Tahaffuzhanelerde 10 gün karantinada beklemeksizin kordon dışına çıkacak yolcular hakkında kuralına uygun olarak gerekli şartları sağlayanlara özel olarak oluşturulan komisyonca karar verileceği ilan olunmuştur (Hüdavendigar, 19 Eylül 1894, s. 3).

5. Sonuç:

Hindistan'da 1817 yılında ortaya çıkan kolera, önce Hindistan'ı daha sonra da çeşitli yollarla diğer ülkeleri istila etmiştir. 1822'de ilk kez Osmanlı topraklarında görülen kolera 6 kez büyük pandemi yapmıştır. Anadolu'da birçok yerde ortaya çıkan koleraya karşı çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu bağlamda Kütahya'da 1841 yılında karantina kontrol istasyonu kurularak tabib görevlendirilmiştir. 1893-1895 kolera pandemisi Hindistan'dan başlayarak, Hintli hacılarıyla Avrupa'ya ve Osmanlı ülkesine yayılmıştır. 1893 yaz aylarında ilk kolera vakaları Kütahya'da görülmeye başlamıştır. 10 Ağustos 1893 tarihinde İzmir'de kolera vakalarının artmasından sonra Hüdavendigar Vilayeti'ne bağlı Karahisar, Kütahya ve Balıkesir Sancaklarında hastalığın görüldüğü ilk günlerden itibaren tahaffuzhaneler kurulmuş, 10 günlük karantina uygulamasına gidilmiş, etüv ve pülverizatör makineleri kullanılarak temizlik ile buharlama işlemlerine yapılmıştır.

Hüdavendigar Valisi Münir Paşa'nın başkanlığında Vilayet Sıhhiye Komisyonu kurularak sağlık alanında çok sıkı tedbirler alınmıştır. Kolerayla mücadele etmek için Edirne Vilayeti'nden Mehmet Nuri ve İsmail Hazım Efendiler Kütahya Sancağı'ndaki tahaffuzhanalara doktor olarak gönderilerek, hastalıkla mücadele etmeleri için kendilerine her türlü kolaylığın gösterilmesi istenmiştir. Eskişehir'deki kolerayla mücadelede büyük bir başarı gösteren Doktor Gazale Efendi Kütahya gönderilerek alınan tedbirlerle ölümlerin artması engellenmiştir. Hastalığın devam etmesi üzerine mahalli kumandanlığın isteği doğrultusunda Eskişehir'deki Doktor Süleyman Numan Efendi de Kütahya'ya gönderilmiştir. Marmara, Ege ve İç Anadolu Bölgelerinin geçiş güzergahında yer alan Kütahya'da yolcu geçişi sürekli devam ettiği için koleraya karşı tahaffuzhaneler tesis edilerek gelen kişiler sağlıklarına kavuşturulmuşlardır. Kütahya ve etrafında bulunan yerlerde kolera illetine karşı uyguladığı karantina ve sağlık tedbirleriyle büyük çabalar gösteren Süleyman Gazale Efendi'ye Sıhhiye Nezareti tarafından 1894 yılı başında İstanbul'a dönmesi talimatı verilmiştir.

Sıhhiye Müfettiş Marko 21 Ekim 1893 tarihinde Padişaha takdim edilmek üzere gönderdiği telgrafında Kütahya'daki koleranın başlangıç noktası olarak, Kütahya'da inşa edilmekte olan demiryolu işçileri arasında olduğunu göstermiştir. Hatta koleranın yayılmasını önlemek için Eskişehir'e karşı Kütahya civarında kordon oluşturulmasını istemiştir. 28 Ekim 1893'ten itibaren Kütahya'da kolera vakaları görülmüştür. Yıl sonuna kadar iki ay devam eden salgın sürecinde arşiv

belgeleri ve dönemin basınından elde edilen bilgilere göre en az 48 kişi ölmüştür. 31 Aralık 1893'te koleranın Gediz'e sirayet etmesiyle çok sayıda hastalığa yakalananlar ve vefat edenler ile diğer Kütahya bağlı diğer yerlerde kolera nedeniyle tespit edilemeyen vefatlar düşünüldüğünde bu belirtilen sayı artabilir. Alınan tedbirler neticesinde koleranın köylere bulaşmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Koleraya karşı kordon ve karantina uygulamasına gidilmesi hastalığın yayılmasını önlerken halkta bazı huzursuzluklara neden olmuştur. Hapishanedekilerin genel zaruri ihtiyaçları karşılanamamış, Kütahya'nın nahiye ve köyleriyle olan bağlantısı kesildiği için nakliye ve tahsilat işleri gerçekleşememiş ve buralardan gelen haberler teyit edilememiştir. Ekonomik sıkıntılar, halktan gelen talepler ve doktorlar tarafından verilen raporlar doğrultusunda kordon ve karantinalar kademeli olarak kaldırılmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Muhimme Kalemi Evrakı (A. MKT.MHM.): 562/35, 711/1.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.): 164/69, 562/17.

Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti (Y. PRK.SH.): 4/72, 4/77.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y. PRK.UM.): 28/66.

Gazeteler

Bursa, numara 135, 15 Safer 1311 (28 Ağustos 1893), Bursa.

Hüdavendigâr, numara 1606, 11 Ribiulevvel 1312 (12 Eylül 1894), Bursa.

Hüdavendigâr, numara 1607, 18 Ribiulevvel 1312 (19 Eylül 1894), Bursa.

İkdam, numara 43, 12 Rebiulevvel 1312 (13 Eylül 1894), İstanbul.

İkdam, numara 9, 7 Safer 1312 (10 Ağustos 1894), İstanbul.

Sabah, numara 1502, 9 Rebiulahir 1311 (20 Ekim 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1510, 17 Rebiulahir 1311 (28 Ekim 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1515, 22 Rebiulahir 1311 (2 Kasım 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1516, 23 Rebiulahir 1311 (3 Kasım 1893), İstanbul s. 1.

Sabah, numara 1520, 27 Rebiulahir 1311 (7 Kasım 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1529, 7 Cemaziyelevvel 1311 (16 Kasım 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1534, 12 Cemaziyelevvel 1311 (21 Kasım 1893), İstanbul s. 1.

Sabah, numara 1535, 13 Cemaziyelahir 1311 (22 Aralık 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1538, 16 Cemaziyelevvel 1311 (25 Kasım 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1540, 18 Cemaziyelevvel 1311 (27 Kasım 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1542, 20 Cemaziyelevvel 1311 (29 Kasım 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1544, 22 Cemaziyelevvel 1311 (1 Aralık 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1545, 23 Cemaziyelevvel 1311 (2 Aralık 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1546, 24 Cemaziyelevvel 1311 (25 Kasım 1893), İstanbul.

Sabah, numara 1547, 25 Cemaziyelevvel 1311 (4 Aralık 1893), İstanbul.

- Sabah, numara 1548, 26 Cemaziyelevvel 1311 (5 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1549, 27 Cemaziyelevvel 1311 (6 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1551, 29 Cemaziyelevvel 1311 (8 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1552, 30 Cemaziyelevvel 1311 (9 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1554, 2 Cemaziyelahir 1311 (11 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1555, 3 Cemaziyelahir 1311 (12 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1556, 4 Cemaziyelahir 1311 (13 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1557, 5 Cemaziyelahir 1311 (14 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1561, 9 Cemaziyelahir 1311 (18 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1564, 12 Cemaziyelahir 1311 (21 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1565, 13 Cemaziyelahir 1311 (22 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1566, 14 Cemaziyelahir 1311 (23 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1568, 16 Cemaziyelahir 1311 (25 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1570, 18 Cemaziyelahir 1311 (27 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1572, 20 Cemaziyelahir 1311 (29 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1573, 21 Cemaziyelahir 1311 (30 Aralık 1893), İstanbul.
- Sabah, numara 1576, 24 Cemaziyelahir 1311 (2 Ocak 1894), İstanbul.
- Sabah, numara 1577, 26 Cemaziyelahir 1311 (4 Ocak 1894), İstanbul.
- Sabah, numara 1578, 26 Cemaziyelahir 1311 (4 Ocak 1894), İstanbul.
- Sabah, numara 1579, 27 Cemaziyelahir 1311 (5 Ocak 1894), İstanbul.
- Sabah, numara 1580, 28 Cemaziyelahir 1311 (28 Ocak 1894), İstanbul.
- Sabah, numara 1582, 1 Receb 1311 (8 Ocak 1894), İstanbul.
- Sabah, numara 1584, 3 Receb 1311 (10 Ocak 1894), İstanbul.
- Takvim-i Vekayi, numara 18, 26 Ramazan 1308 (5 Mayıs 1891), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4585, 6 Rebiulahir 1311 (17 Ekim 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4588, 9 Rebiulahir 1311 (20 Ekim 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4595, 17 Rebiulahir 1311 (28 Ekim 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4599, 22 Rebiulahir 1311 (2 Kasım 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4601, 24 Rebiulahir 1311 (4 Kasım 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4607, 2 Cemaziyelevvel 1311 (11 Kasım 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4608, 4 Cemaziyelevvel 1311 (13 Kasım 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4609, 5 Cemaziyelevvel 1311 (17 Kasım 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4619, 16 Cemaziyelevvel 1311 (25 Kasım 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4624, 22 Cemaziyelevvel 1311 (1 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4626, 25 Cemaziyelevvel 1311 (4 Aralık 1893), İstanbul.

- Tercüman-ı Hakikat, 4627, 26 Cemaziyelevvel 1311 (5 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercümanı Hakikat, 4632, 2 Cemaziyelahir 1311 (11 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4633, 3 Cemaziyelahir 1311 (12 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4635, 5 Cemaziyelahir 1311 (14 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4636, 6 Cemaziyelahir 1311 (15 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4645, 17 Cemaziyelahir 1311 (26 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4648, 20 Cemaziyelahir 1311 (29 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4729, 28 Ramazan 1311 (4 Nisan 1894), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4804, 2 Muharrem 1312 (6 Temmuz 1894), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, 4834, 7 Safer 1312 (10 Ağustos 1894), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4558, 4 Rebiulevvel 1311 (15 Eylül 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4560, 7 Rebiulevvel 1311 (18 Eylül 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4567, 15 Rebiulahir 1311 (26 Eylül 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4567, 15 Rebiulahir 1311 (26 Eylül 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4576, 25 Rebiulevvel 1311 (6 Ekim 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4582, 2 Rebiulahir 1311 (13 Ekim 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4600, 23 Rebiulahir 1311 (3 Kasım 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4603, 27 Rebiulahir 1311 (7 Kasım 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4616, 12 Cemaziyelevvel 1311 (21 Kasım 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4620, 18 Cemaziyelevvel 1311 (27 Kasım 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4628, 27 Cemaziyelevvel 1311 (6 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4634, 4 Cemaziyelahir 1311 (13 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4638, 9 Cemaziyelahir 1311 (18 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4646, 18 Cemaziyelahir 1311 (27 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4649, 21 Cemaziyelahir 1311 (30 Aralık 1893), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4651, 24 Cemaziyelahir 1311 (2 Ocak 1894), İstanbul.
- Tercüman-ı Hakikat, numara 4653, 26 Cemaziyelahir 1311 (4 Ocak 1894), İstanbul.
- Zuhur, numara 15, 19 Zilkade 1307 (7 Temmuz 1890), İstanbul.

Kitap ve Makaleler

- Ak, M.. (Bahar 2011). 19. Yüzyılda Antalya'da kolera salgını. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(17), 254-268.
- Ali Rıfki. (1910). *Kolera ve koleraya karşı tedabir*, İhvan Matbaası.
- Ali Tevfik. (1899). *Memâlik-i Osmaniye coğrafyası*. 1316 İstanbul.
- Ayar, M. (2005). *Osmanlı Devleti'nde kolera salgını: İstanbul örneği (1892-1895)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

- Ayar, M. (2010). Osmanlı'nın Rumeli topraklarında 1892-1895 kolera salgını. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 17, 19-28.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli büyük Türkçe sözlük* İstanbul: Kubbealtı Yay.
- Bilgin T., Akyol S. (2023). Hatıralar ışığında 20. yüzyıl'ın başında Anadolu'da frengi salgını. *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8, 292-320,
- Çalışkan, A., Eyicil, A. (2019). XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Halep ve civarında salgın hastalıklar, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 1289-1319.
- Çil, H. (2023). Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde başgösteren 1893-1895 kolera salgını sırasında aldığı sağlık önlemleri. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 24(1), 105-137.
- Demiryürek, H. (2015), *Ertuğrul Sancağı* (1900-1918). Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yay.
- Devellioğlu, F. (1986). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları,
- Dönmez Y. (1974). Kütahya Ovası ve çevresinin coğrafi özellikleri. *Türk Coğrafya Dergisi*, 26, 34-47.
- Edhem Necdet. (1910). *Kolera*, H.1327 İstanbul.
- Hamdi b. Aziz. (1894). Kolera. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası.
- İsmail Paşa, (1895). *Kolera Risalesi*, İstanbul.
- Kılıç, O. (2004). Eskiçağdan yakınçağa genel hatlarıyla dünyada ve Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklar. Elazığ: Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Ortadoğu Araştırma Merkezi Yay.,
- Kolera Karantinası Hakkında Nizamname*, (1895). İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Kolera Talimatnamesi*, (1925). İstanbul: Yeni Matbaa.
- Korado, M. (1892). *Kolera risalesi*, Halep.
- Kumaş, N. (2011). Bursa'da kolera salgını ve alınan karantina önlemleri (1890-1895). *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(21), 213-241.
- Menekşe, M. (2020). İzmir'de kolera salgını ve etkileri (1893). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39(67), 385-433
- Nikiforuk, A. (2018). *Mahşerin dördüncü atlısı salgın ve bulaşıcı hastalıklar tarihi*. (Çev. S. Erkanlı, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sarıyıldız, G. (1994). Karantina Meclisi'nin kuruluşu ve faaliyetler. *Bellekten*, 58(222), 329-376.
- Şerif, H. (1927). *Emrâz-ı intaniye ve epidemoloji*, Cilt: 1, İstanbul.
- Tekin, A. (2021). Tarihten günümüze epidemiler, pandemiler ve ekonomik sonuçları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 40, 330-355.
- Uğuz, S. (2012). 1895 Tarsus kolera salgını. *History Studies*, 4, Özel Sayı, 437-448.
- Uzunçarşılı, İ. H. Germiyanoğulları, *İslam Ansiklopedisi* içinde (C.4, ss.767-770).
- Varlık, M. Ç. (1986). Kütahya'nın Türk hâkimiyetine geçişi. *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 14, 255-273.
- Varlık, M. Ç. (1988). XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı'nda yerleşme ve vergi nüfusu. *Bellekten*, 52(202), 115-168.

- Yıldırım, N. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e koruyucu sağlık uygulamaları. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (C.5, ss. 1319-1338). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, N. (2004). Tersan-i Âmire Fabrikaları'nda tebhir makinası/etüv üretimi ve kullanımı. S. F. Göncüoğlu (Ed.) *Dünü ve bugünü ile Haliç sempozyumu bildirileri, 22-23 Mayıs 2003* içinde (ss.421-429) Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 421-429.
- Yılmaz, Ö. (2017). 1847-1848 Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 6(1), 23-55.